

Міністерство освіти та науки України
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ЗДОБУВАЧІВ ІЗ ЧИСЛА ДІТЕЙ ОСІБ
УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

студента VI курсу
групи МОСПм-1-24-1.4д
другого (магістерського) рівня вищої
освіти

Салати Олександра Івановича

Науковий керівник:

Карпенко Олена Георгіївна,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи.

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Салата О. І. Соціальна підтримка здобувачів із числа дітей осіб учасників бойових дій в умовах закладу вищої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Магістерська робота за спеціальністю 231 «Соціальна робота» за освітньою програмою 231.00.03 «Моніторинг і оцінка соціальних програм». – Факультет психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Київ, 2025.

У науковій роботі здійснено всебічний аналіз понять «соціальна підтримка» та «дитина учасника бойових дій». Розглянуто нормативно-правове забезпечення соціальної підтримки дітей учасників бойових дій, а також досліджено стан організації цієї підтримки у закладах вищої освіти України та за кордоном. Виявлено проблеми та потреби здобувачів із числа дітей осіб, учасників бойових дій, у навчальному та соціальному середовищі. Розроблено і впроваджено програму соціальної підтримки, спрямовану на підвищення життєстійкості, формування позитивної самооцінки, емпатії, соціальної активності та толерантного ставлення до життєвих подій. Експериментальна перевірка програми засвідчила її ефективність, що підтверджує доцільність використання комплексних соціально-педагогічних підходів у роботі з цією категорією здобувачів.

Ключові слова: *соціальна підтримка; здобувачі вищої освіти; діти учасників бойових дій; учасники бойових дій; заклад вищої освіти.*

SUMMARY

Salata O. I. Social support of applicants from among the children of combatants in the conditions of a higher education institution. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Master's thesis in the specialty 231 «Social work» under the educational program 231.00.03 «Monitoring and evaluation of social programs». – Faculty of Psychology, Social Work and Special Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2025.

The scientific work carries out a comprehensive analysis of the concepts of «social support» and «child of a combatant». The regulatory and legal provision of social support for children of combatants is considered, and the state of organization of this support in higher education institutions of Ukraine and abroad is also investigated. The problems and needs of applicants from among the children of combatants in the educational and social environment are identified. A social support program has been developed and implemented, aimed at increasing resilience, forming positive self-esteem, empathy, social activity and a tolerant attitude towards life events. Experimental testing of the program has shown its effectiveness, which confirms the feasibility of using complex social and pedagogical approaches in working with this category of applicants.

Keywords: social support; applicants for higher education; children of combatants; combatants; higher education institution.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ОСІБ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	9
1.1. Діти учасників бойових дій як здобувачі освіти та об'єкт соціальної підтримки	9
1.2. Законодавче регулювання соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій	22
1.3. Закордонний досвід соціальної підтримки дітей учасників бойових дій	28
Висновок до першого розділу	38
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ОСІБ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	40
2.1. Зміст соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти	40
2.2. Критерії, показники та рівні ефективності соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в закладах вищої освіти	49
2.3. Експериментальне дослідження ефективності соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти та аналіз результатів	54
Висновок до другого розділу	66
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	78

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна росії проти України, що розпочалася в 2022 році і триває до сьогодні, має безпрецедентний вплив на всі сфери життя українців. Окрім військових, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, значною мірою постраждали їхні сім'ї. Однією з найбільш уразливих груп є діти учасників бойових дій. Вони переживають стресові ситуації, що пов'язані з постійною напругою та страхом, очікуванням новин з фронту, а також з відсутністю стабільності в умовах війни. Такий емоційний та психологічний тиск має потенціал значно впливати на психічний і емоційний стан дітей, які часто не в змозі адаптуватися до цих викликів. Це може призвести до розвитку стресових розладів, труднощів з навчанням, порушення соціальних зв'язків і зниження рівня соціальної адаптації. Враховуючи це, питання соціальної підтримки дітей учасників бойових дій стає не лише індивідуальною проблемою, а й важливим аспектом соціальної політики.

Соціальна підтримка дітей учасників бойових дій є пріоритетною, оскільки вона безпосередньо пов'язана з їхньою психологічною підтримкою, забезпеченням стабільності в умовах війни та інтеграцією у суспільство. Особливу роль у цьому процесі відіграють фахівці із соціальної роботи, перед якими стоїть завдання створити безпечне середовище для розвитку цих дітей, допомогти їм адаптуватися до нових умов, сформувати життєстійкість та надати необхідну соціально-психологічну підтримку. Фахівці із соціальної роботи є своєрідними посередниками між дитиною, сім'єю та суспільством. Їх діяльність не обмежується лише допомогою на рівні сім'ї, а й включає участь у забезпеченні соціальної підтримки у більш широкому соціальному контексті, сприяючи інтеграції дітей у спільноту й створенню сприятливих умов для їхнього розвитку.

Діти учасників бойових дій переживають стресові ситуації по-різному, в залежності від індивідуальних особливостей та умов їхнього оточення. У більшості випадків, з правильною підтримкою, вони поступово адаптуються до

нових реалій, і їхній розвиток не зазнає значних змін. Проте існує група дітей, які залишаються вразливими, через сильні переживання, пов'язані з участю одного з батьків у бойових діях. Ці діти потребують спеціалізованої соціальної та психологічної підтримки для подолання емоційної травми й відновлення нормального розвитку.

Згідно з низкою нормативно-правових актів, ухвалених Верховною Радою України та затверджених Кабінетом Міністрів України, соціальна підтримка дітей учасників бойових дій забезпечується на державному рівні. До таких актів належать Конституція України [21]; Сімейний кодекс України [56]; Бюджетний кодекс України [6]; Закони України «Про соціальні послуги» [49], «Про охорону дитинства» [46], «Про освіту» [45], «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [48], «Про військовий обов'язок і військову службу» [41], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [50], а також ряд постанов Кабінету Міністрів України, таких як «Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» [10], «Порядок направлення дітей до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за кошти державного бюджету України» [43], «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» [39] та інші. Ці нормативно-правові акти встановлюють основи для забезпечення прав і соціального захисту дітей учасників бойових дій, проте питання соціальної підтримки саме в умовах закладів вищої освіти залишається малодослідженим.

Тема надання соціальної та соціально-педагогічної підтримки дітям учасників бойових дій стає дедалі актуальнішою серед дослідників. Вона є предметом наукових розвідок в Україні та за кордоном. Різні аспекти соціальної підтримки дітей, батьки яких є учасниками бойових дій, були досліджені українськими вченими, серед яких Н. Бочкор, А. Дуля, О. Залеська, О. Калашник, Т. Лях, К. Левченко, Н. Пономаренко, В. Турбан, І. Трубавіна, Т. Спіріна, О. Хміляр та інші, а також міжнародними дослідниками, такими як С. Вільямс, Л. Калхун, Р. Лауфер, В. Холл та ін. Окремі дослідження зосереджені

на соціально-педагогічній роботі з різними категоріями дітей у навчальних закладах, зокрема на підтримці дітей у кризових ситуаціях. Теоретичні засади діяльності соціальних педагогів у навчальних закладах розглядаються в працях таких вітчизняних авторів, як О. Безпалько, М. Житеньова, І. Зверева, А. Капська, Ю. Клочан, А. Малько, Л. Міщик, а практичні аспекти цієї роботи відображені в публікаціях Л. Артюшкіної, Н. Нікітіна, В. Савченка, В. Сорочинської, І. Трубавіної, С. Харченка, М. Шакурової. Однак питання щодо соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в умовах вищої освіти на сьогоднішній день мало досліджувалося.

Актуальність проблеми соціальної підтримки дітей учасників бойових дій, необхідність створення сприятливих умов для їхньої адаптації та успішного навчання в умовах війни зумовило вибір теми магістерської роботи «Соціальна підтримка здобувачів із числа дітей осіб учасників бойових дій в умовах закладу вищої освіти».

Об'єкт дослідження – процес соціальної підтримки здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, в умовах закладу вищої освіти.

Предмет дослідження – форми та методи соціальної підтримки здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, у закладах вищої освіти.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити програму соціальної підтримки здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, в умовах закладу вищої освіти.

Відповідно до мети визначено **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати та узагальнити сутність понять «соціальна підтримка», «дитина учасників бойових дій».
2. Вивчити нормативно-правове забезпечення соціальної підтримки дітей учасників бойових дій.
3. Виявити реальний стан соціальної підтримки здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, у закладах вищої освіти України та закордоном.

4. Розробити та впровадити програму соціальної підтримки здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, в умовах закладу вищої освіти.

Відповідно до визначених завдань, у процесі дослідження застосовано такі **методи**: *теоретичні* – аналіз наукових джерел для з'ясування стану розробленості проблеми; *емпіричні методи* – опитування у формі тестування, анкетування, спостереження, комплексне діагностування; метод математичної статистики для узагальнення отриманих даних.

Експериментальною базою дослідження є: Київський столичний університет імені Бориса Грінченка.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки кваліфікаційної (магістерської) роботи апробувались і здобули позитивну оцінку на засіданні кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка; звітній конференції за результатами переддипломної практики здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти; Студенській науково-практичній онлайн конференції «Перші кроки в науку», Київ, 6 листопада 2025 року.

Публікації. Основні положення та результати магістерського дослідження висвітлено у наступних публікаціях:

1. Салата О. І. Соціальна підтримка здобувачів із числа дітей осіб учасників бойових дій в умовах закладу вищої освіти. *Наукові здобутки студентів Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти : ел. зб. наук. пр. студентів. Спецвипуск. Магістерські дослідження. 2025. С. 144–145.*

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел із 63 найменувань та 4 додатків. Загальний обсяг роботи становить 87 сторінок, з них 69 сторінок – основний текст. Робота містить 7 таблиць і 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ОСІБ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Діти учаників бойових дій як здобувачі освіти та об'єкт соціальної підтримки

Україна, яка вже протягом одинадцяти років перебуває у стані війни з росією, зазнає значних і важливих трансформацій у різних сферах життєдіяльності. Ці зміни охоплюють не тільки питання безпеки та оборони, але й економічні, соціальні, культурні та політичні процеси. Важливим є зміцнення національної ідентичності, посилення патріотичних почуттів серед громадян, адаптація до нових міжнародних умов, а також проведення реформ, що сприяють оновленню державних структур і поліпшенню умов життя населення [24, с. 321].

Безсумнівно, найбільший негативний вплив цих змін відчують різні групи населення: люди, які безпосередньо залучені до бойових дій (військовослужбовці ЗСУ, медики, рятувальники, мешканці зон бойових зіткнень, так званих «сірих» територій, а також осіб, що проживають на окупованих чи деокупованих землях) і ті, хто переживає наслідки війни щоденно (волонтери, медичні працівники, внутрішньо переміщені особи та інші). Крім того, це стосується і родин учасників бойових дій [23, с. 72].

Військовослужбовець – це громадянин України, який проходить один із видів військової служби, визначених Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» в редакції Закону від 18 червня 1999 року N 766-XIV.

До військовослужбовців ЗСУ належать: особи офіцерського складу, прапорщики, мічмани, військовослужбовці строкової служби і військової служби за контрактом ЗСУ, а також інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України, військовослужбовці-жінки та курсанти військово-навчальних закладів [48].

Відповідно до закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» учасниками бойових дій є особи, які брали участь у виконанні бойових завдань із захисту Батьківщини в складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних Сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах і підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і в мирний час [42].

Під членом сім'ї учасників бойових дій слід розуміти особу, яка перебуває із суб'єктом права на пільги щодо плати за користування житлом і комунальними послугами в правовідносинах, котрі визначаються кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами, постійним проживанням з військовослужбовцем, веденням з ним спільного господарства [51].

Відповідно до статті 3 Сімейного кодексу України, сім'я – це особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [56]. У частині 5 статті 51 Бюджетного кодексу України зазначений дещо інший перелік осіб, які складають сім'ю військовослужбовця (виходячи з можливостей отримати пільги як члени сім'ї учасника бойових дій): батьки, які не працюють; чоловік або дружина; діти до 18 років або ті, які здобувають професійну освіту (неодружені/незаміжні) чи мають інвалідність I (II) групи з дитинства [6].

У своїй роботі Н. Олексюк говорить, що сім'я військовослужбовця ЗСУ – це мала соціальна одиниця, що включає подружжя, де один або обидва члени є діючими військовослужбовцями ЗСУ, а також їхніх дітей та інших осіб, які мають родинні зв'язки з подружжям, зокрема кровних родичів. Ця сім'я функціонує на основі спільних моральних, психологічних, економічних і побутових принципів, взаємної відповідальності та спільного виховання дітей [34].

В свою чергу А. Дуля розглядає поняття «сім'ї учасників бойових дій» як вразливі сім'ї з високим рівнем ризику виникнення сімейного неблагополуччя через: відчуття членами сім'ї самотності, тривожності, страху; обмеження

міжособистісної взаємодії; формування патерну неповної сім'ї; дисгармонію у функціонуванні та небезпеку розлучення подружжя [15].

Таким чином, ми можемо зазначити, що сім'я військовослужбовця значною мірою впливає на його професійну ефективність. Це, в свою чергу, позначається на функціонуванні підрозділу, в якому він служить, боєздатності військової частини та, зрештою, на здатності держави забезпечувати свою оборону. Роль підтримки та стабільності, яку надає сім'я, має прямий вплив на загальну готовність сил оборони [32, с. 80].

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства», дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [46].

Такі науковці, як Н. Олексюк, В. Сенчук, М. Ластовицька дають визначення дитина військовослужбовця ЗСУ – це дитина, у якої один із батьків (або обоє) є діючим військовослужбовцем ЗСУ, інших утворених відповідно до Законів України військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, які проходять військову службу на території України [25, с. 939].

На нашу думку дитина учасників бойових дій – це неповнолітня особа, яка є дитиною одного або обох батьків, що перебувають на службі у Збройних Силах України або інших військових формуваннях, та знаходиться під їхнім вихованням або утриманням. Вона може проживати з батьками або окремо, але при цьому має юридичні та соціальні зв'язки з військовослужбовцем. Такі діти часто стикаються з особливими умовами життя, пов'язаними з військовою службою батьків, такими як часті переїзди, тривала відсутність одного з батьків, а також специфічні труднощі, що виникають у зв'язку з службовими обов'язками військовослужбовців.

Усвідомлення як загальних, так і специфічних проблем, що притаманні категорії «дитина учасників бойових дій», дало змогу виокремити такі підкатегорії:

- 1) дитина діючого учасника бойових дій;
- 2) дитина пораненого учасника бойових дій – дитина, чиї батьки або один з батьків отримали поранення (контузію, каліцтво чи захворювання) під час участі у бойових діях, забезпеченні їх проведення або в рамках заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі та стримування збройної агресії;
- 3) дитина учасника бойових дій, який перебуває у полоні – дитина, чиї батьки або один з батьків були захоплені в полон під час виконання своїх обов’язків у воєнних діях, заходах із забезпечення національної безпеки й оборони, або відсічі агресії ворога;
- 4) дитина учасника бойових дій, який загинув або зник безвісти – дитина, чиї батьки або один з батьків загинули (або пропали безвісти) чи померли від поранень, контузій або каліцтв, отриманих під час участі у бойових діях або в заходах, спрямованих на захист територіальної цілісності та суверенітету України [24, с. 322].

Виділені підкатегорії відображають лише один аспект соціального статусу дитини учасника бойових дій, а саме – військову приналежність одного чи обох батьків. Однак у межах кожної з цих категорій можна ідентифікувати численні підгрупи, що мають специфічні особливості та потреби. До таких підкатегорій належать: діти з інвалідністю; важковиховувані діти; діти, що перебувають у стані вимушеної внутрішньої чи зовнішньої міграції; діти, які проживають у зонах підвищеної небезпеки (наприклад, у районах бойових дій або в умовах тимчасової окупації); а також діти, що пережили втрату одного з батьків чи іншої близької особи внаслідок бойових дій [24, с. 323].

Такий підхід до класифікації категорії «дитина учасника бойових дій» є важливим інструментом для практичної роботи фахівців, оскільки дозволяє детально вивчити особливості життєвих обставин кожної дитини та адекватно адаптувати соціально-педагогічну допомогу. Зокрема, це дає можливість підібрати найбільш ефективні методи та прийоми, що враховують специфіку

кожної підкатегорії, що, в свою чергу, сприяє поліпшенню якості наданої допомоги.

Такий підхід дає змогу визначити найбільш оптимальні стратегії взаємодії з дітьми у залежності від їхніх індивідуальних потреб, а також розробити програми соціально-педагогічної підтримки, спрямовані на зниження ризиків соціальної ізоляції та психологічної травматизації. Це також дозволяє врахувати фактори, пов'язані з травмуючими переживаннями, викликаними військовими діями, і надає можливість розробити більш персоніфіковані підходи до підтримки та адаптації дітей, що пережили складні життєві ситуації.

Життєдіяльність сім'ї учасників бойових дій є комплексом різноманітних видів діяльності, що реалізується в процесі повсякденного життя її членів, здійснюючи свою діяльність у специфічних соціальних умовах і впродовж певного періоду часу. Рівень ефективності життєдіяльності такої сім'ї залежить від спрямованості її активності, яка може бути як позитивною, так і негативною. Позитивна спрямованість життєдіяльності сім'ї учасників бойових дій визначається як такий стан, при якому сім'я найбільше відповідає вимогам здорового функціонування її членів і належного виховання дітей. Такий стан характеризується низкою важливих ознак, серед яких: прагнення до створення сприятливого соціального клімату в сім'ї та організації її діяльності на позитивних засадах, що базується на соціально-економічному благополуччі сім'ї; емоційне задоволення членів сім'ї від приналежності до цієї родини, що досягається завдяки гармонійній психологічній атмосфері та взаєминам між її членами; адаптаційна мобільність і здатність сім'ї до активного та самостійного вирішення виникаючих проблем за допомогою власних соціально-педагогічних ресурсів, що ґрунтуються на високому рівні соціалізації її членів [34]. Позитивно спрямована життєдіяльність сім'ї учасників бойових дій створює оптимальні умови для всебічного розвитку та соціалізації дітей цієї сім'ї. Такий підхід сприяє формуванню здорових міжособистісних відносин, забезпеченню

емоційного комфорту та стабільності, що є важливими чинниками для ефективної адаптації дітей у суспільстві.

На жаль, війна, розв'язана росією, створює значні перешкоди для організації позитивно спрямованої життєдіяльності сімей учасників бойових дій. Стресові та травматичні ситуації, в яких опинилися діти військовослужбовців під час війни є складними життєвими обставинами, що мають серйозний вплив на їх емоційний і психологічний стан, а також на їхній процес соціалізації і розвитку в цілому [33, с. 194].

Згідно з Законом України «Про соціальні послуги», складні життєві обставини (СЖО) визначаються як такі, що об'єктивно порушують нормальний хід життєдіяльності особи, і наслідки яких вона не в змозі подолати самотійно. Сім'я, яка потрапила в СЖО, розглядається як така, що втратила свої виховні можливості через виникнення обставин, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох її членів, і наслідки яких вони не можуть подолати без сторонньої допомоги [49].

У соціально-педагогічній, педагогічній та психологічній літературі складні життєві обставини (СЖО) визначаються як: «соціальні, економічні, звичаєві, комунікаційні, вікові, медичні, родинні та інші проблеми і виклики, які людина не в змозі подолати самотійно і які спричиняють її соціальну дезадаптацію, випадання зі звичних соціальних систем» [4, с. 86]; «ситуація, що об'єктивно порушує життєдіяльність, звичні внутрішні зв'язки та може призвести до психічної травматизації» [18, с. 30]. Згідно з Законом України «Про охорону дитинства», дитина, що перебуває в складних життєвих обставинах, – це дитина, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров'я та розвиток, зокрема у випадку інвалідності, тяжкої хвороби, безпритульності, конфлікту з законом, залучення до найгірших форм дитячої праці, залежності від психотропних речовин, насильства чи жорстокого поводження в сім'ї, або через ухилення батьків від виконання своїх обов'язків, а також у випадках стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних

дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлюється за результатами оцінки потреб дитини [46].

Таким чином, спираючись на наведені визначення, можна стверджувати, що діти учасників бойових дій перебувають у складних життєвих обставинах. Це обумовлено тим, що вони опинилися в умовах, які негативно впливають на їх життя, стан здоров'я та розвиток, зокрема через відсутність можливості у батьків-військовослужбовців повною мірою виконувати свої батьківські обов'язки, а також через обставини, пов'язані з воєнними діями.

Оскільки професійна діяльність соціального педагога безпосередньо пов'язана з налагодженням процесів соціалізації та соціального виховання особистості, важливо розглянути особливості їх протікання у дітей учасників бойових дій. У таких дітей часто спостерігається швидший розвиток, аніж у їхніх однолітків. Вони змушені швидше дорослішати, адже часто стикаються з ситуаціями, що вимагають від них більшої відповідальності та самостійності. Завдяки специфічним умовам життя, таким як часті переїзди, відсутність одного з батьків через службу, а також стресові ситуації, діти військовослужбовців навчаються долати труднощі та справлятися зі стресовими ситуаціями з раннього віку.

Ці діти, як правило, володіють високим рівнем дисципліни, відповідальності, самостійності у прийнятті рішень, що дозволяє їм значно швидше адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, у порівнянні з їхніми однолітками. Така адаптивність виявляється не лише в умінні пристосовуватися до нових умов, а й у здатності вирішувати проблеми та знаходити вихід із складних ситуацій. Особливо важливим аспектом у соціалізації таких дітей є їхнє ставлення до дисципліни, зокрема вміння самостійно організовувати своє життя та відповідати за свої вчинки.

Ключовим принципом, що визначає функціонування сім'ї учасників бойових дій, є взаємопідтримка та турбота про кожного члена родини. Це включає в себе не лише піклування про фізичне благополуччя, а й емоційну

підтримку, важливість якої зростає в умовах стресу та нестабільності, що можуть виникати внаслідок військових дій або частих змін місця проживання.

Для сім'ї учасників бойових дій характерним є прагнення до збереження гармонії та стабільності, що в свою чергу сприяє розвитку емоційного інтелекту дітей і формуванню їхнього психологічного здоров'я.

У контексті сімейного виховання дітей учасників бойових дій, основним фактором є приклад батьків. Вони виступають для своїх дітей не лише як авторитети, але й як реальні моделі поведінки, адже саме через спостереження за поведінкою батьків діти засвоюють основи соціальної поведінки та життєвих цінностей. Так, батьки, що перебувають на військовій службі, є для своїх дітей не лише джерелом любові та підтримки, а й прикладом дисциплінованості, відповідальності, мужності та витривалості. Через власну діяльність і поведінку батьки передають своїм дітям важливі життєві уроки, формуючи в них необхідні навички для подолання труднощів та розвитку у відповідальних громадян [35, с. 341].

У процесі аналізу результатів низки наукових досліджень ми визначили, що особливості соціального виховання та соціалізації дітей учасників бойових дій зумовлені низкою факторів, серед яких найважливішими є: специфіка професії військовослужбовця, яка ускладнює виконання ним традиційних сімейних функцій та ролей; організація життєдіяльності сім'ї, що часто призводить до порушень у взаємодії дитини з навколишнім середовищем (батьками, однолітками, соціальними групами чи інститутами); а також висока емоційна напруга, пов'язана з постійною тривогою за життя та здоров'я батька або матері, чи обох батьків-військовослужбовців. Важливо відзначити, що всі ці фактори тісно пов'язані між собою, і їхній вплив взаємно обумовлений.

Як зазначають І. Музиченко та І. Ткачук, на реакцію дитини учасників бойових дій на стресові (травматичні) ситуації можуть впливати кілька факторів, серед яких: інтенсивність травматичної ситуації (загроза життю або фізичній та психічній цілісності); ступінь негативного впливу ситуації; тривалість негативного впливу; непередбачуваність і багатозначність ситуації;

відсутність можливості контролювати події (коли все, що відбувається, виходить за межі контролю дитини); нестача або відсутність соціальної підтримки; несумісність нового досвіду з попередньою реальністю; а також неможливість адекватно пояснити те, що сталося [29, с. 17].

Варто зазначити, що, незважаючи на унікальні обставини кожної родини учасника бойових дій та індивідуальні труднощі, з якими стикаються їхні члени, є низка спільних проблем, які однаково впливають на більшість дітей з таких сімей. Я. Овсянікова зазначає, що переживання стресових (травматичних) ситуацій у дітей може викликати серйозні зміни в їхній особистості, що, в свою чергу, суттєво збільшує ймовірність прояву небажаних форм поведінки, таких як девіантність. Ці форми поведінки можуть виступати як механізм компенсації або захисту від глибоких емоційних травм і переживань, що виникають у результаті стресових ситуацій [31].

Досвід травматизації у дітей може призвести до виникнення як гострих, так і хронічних психологічних проблем, які посилюються так званим «вторинним стресом». Вторинний стрес, що виникає внаслідок травматичних ситуацій, ускладнює та спотворює процес адаптації дитини до нових умов, а також має негативний вплив на взаємини в родині та спілкування з однолітками. Діти учасників бойових дій особливо вразливі до таких ситуацій, оскільки травматичний досвід, пов'язаний з участю одного із батьків в бойових діях, часто поєднується з родинними втратами, труднощами в сім'ї, зміною її соціального статусу та значними змінами в способі життя [11, с. 14].

Науковці виокремлюють два основні типи поведінки дітей учасників бойових дій в умовах стресових (травматичних) ситуацій: інтерналізована та екстерналізована поведінка.

Інтерналізована поведінка – це тип поведінки, орієнтований на внутрішній світ дитини, що проявляється у закритості та уникненні контактів з іншими людьми («присутні, але не включаються»). Цей тип поведінки зазвичай супроводжується постійним погіршенням настрою, що може призвести до депресії, відсутністю спонтанності та ігрової активності, надмірною

слухняністю і піддатливістю, підвищеною настороженістю, лякливістю, появою фобій щодо незвичних подразників, частими головними болями або болями в животі, порушенням харчового режиму, схильністю до адиктивної поведінки, а також можливими загрозами самогубства чи проявами дисоціативних розладів, таких як нанесення собі пошкоджень.

Екстерналізована поведінка – це тип поведінки, спрямований на зовнішній світ, зокрема на взаємодію з іншими дітьми, дорослими або предметами. Така поведінка часто призводить до проблем у стосунках з оточенням і може бути пов'язана з агресивністю, деструктивністю, ворожістю, зухвалістю, провокативними діями або необдуманими нападами, а також жорстоким ставленням до тварин або демонстрацією деструктивних форм поведінки, таких як підпали. Також можуть спостерігатися сексуально забарвлені чи спрямовані дії [29, с. 67-68].

Аналізуючи вплив стресових (травматичних) ситуацій на дітей учасників бойових дій, важливо також звернути увагу на їх індивідуально-психологічні характеристики. Психологічний захист є автоматичним і неусвідомленим процесом, який сприяє збереженню психічної стабільності дитини в складних умовах. Серед характерних захисних реакцій у дітей учасників бойових дій можна виділити такі: відмова (пасивний протест), опозиція (активний протест), імітація, компенсація, емансипація, заміщення, регресія [4, с. 86].

Зарубіжні наукові дослідження вказують на те, що тривале перебування дитини в умовах складних життєвих обставин (далі – СЖО), під впливом стресових (травматичних) ситуацій, може призвести до відстрочених негативних наслідків. Ці наслідки значно ускладнюють досягнення дитиною повної соціальної, професійної та особистісної реалізації в майбутньому [31].

У віці 12-18 років реакція на СЖО та стресові (травматичні) ситуації є сумішшю симптомів, притаманних як дитячому, так і дорослому віку. Це може проявлятися в егоїстичності, небезпечній поведінці, що ставить під загрозу життя, а також у бунті вдома або в навчальному закладі. Такі діти можуть переживати різкі зміни у відносинах з оточенням, депресивні стани, уникати

спілкування, що часто призводить до зниження навчальних результатів. Крім того, спостерігається бажання віддалитися від інших або ж, навпаки, надмірна активність у спілкуванні з людьми як спосіб справлятися з внутрішнім конфліктом. Вони можуть переживати почуття сорому, провини та приниження, часто виникають спроби помсти або страх нещасних випадків. Також можливі порушення сну, зміни у харчуванні та нічні кошмари, що додають до загальної картини стресової реакції [36, с. 18].

Оскільки наша подальша робота буде проводитись із дітьми вищого навчального закладу, тобто зі студентами дамо визначення і характеристику саме студентському віку.

Студентський вік – це той період життя людини, коли досягає свого оптимуму велика частина психофізіологічних функцій – сенсорно-перцептивні, мнемічні, психомоторні і, особливо, мисленнєві, період становлення характеру й інтелекту, розвитку загальних і спеціальних здібностей, перетворення мотивації, ціннісно-сміслової сфери особистості [17, с. 2].

В. Ковцун у своїй роботі дає визначення студентський вік – це період ранньої дорослості, коли закінчується фізичне дозрівання, набувається духовна зрілість, яка дозволяє самостійно вирішувати питання вибору; активізується ціннісно-орієнтаційна діяльність [20, с. 52].

В. Готич наголошує, що студентство є найбільш важливим та відповідальним етапом становлення особистості, а також віковий період належить до юності та припадає на часовий проміжок з 17 до 22 років [8].

Отже, студентський вік – це період ранньої дорослості, що збігається з етапом здобуття вищої освіти, упродовж якого відбувається становлення особистісної автономії, формування відповідальності за життєвий і професійний вибір, а також посилюється потреба у соціальній підтримці, зокрема вразливих категорій молоді.

У контексті загального психічного розвитку студентство є часом інтенсивної соціалізації, формування вищих психічних функцій, а також становлення інтелектуальної системи та особистості в цілому. Якщо розглядати

студентство лише з біологічної точки зору, його можна віднести до періоду юності, що є перехідним етапом між дитинством і дорослістю.

Психологічний зміст юності пов'язаний із розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення та вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні та професійні інтереси, виникає потреба в праці, розвивається здатність планувати своє життя, активізується громадська діяльність, а також закріплюється самостійність особистості і вибір життєвого шляху. У молодості людина реалізує себе у вибраній професії, досягає професійної майстерності, і саме в цей період завершується професійна підготовка, що збігається зі студентським життям.

Студент, як особа певного віку та індивідуальність, може бути охарактеризований з трьох аспектів: психологічний, соціальний та біологічний.

Психологічний аспект – це єдність психологічних процесів, станів і властивостей особистості. Основними елементами цього аспекту є психічні властивості (спрямованість, темперамент, характер, здібності), які впливають на протікання психічних процесів, формування психічних станів та прояви психічних утворень.

Соціальний аспект – в ньому відображаються суспільні відносини і якості, які виникають внаслідок приналежності студента до певної соціальної групи або національності.

Біологічний аспект – сюди входять типи вищої нервової діяльності, будова аналізаторів, безумовні рефлекси, інстинкти, фізична сила, статура тощо. Цей аспект в основному визначається спадковістю та вродженими задатками, проте може змінюватися під впливом умов життя в певних межах.

Таким чином, студентський вік характеризується досягненням найвищих, «пікових» результатів, які є результатом інтеграції та розвитку всіх попередніх аспектів: біологічного, психологічного та соціального. У цей період молоді люди реалізують свій потенціал, застосовуючи знання та навички, набуті протягом попередніх етапів розвитку, що дозволяє їм активно формувати свою особистість, професійні інтереси та соціальні зв'язки. Це час, коли молодь

здатна максимально ефективно використовувати свої ресурси для досягнення особистих і професійних цілей.

Отже, у сучасному соціально-правовому контексті поняття «дитина» не завжди обмежується лише віковими характеристиками. У сфері соціальної роботи важливо враховувати різні аспекти, які визначають, хто може вважатися дитиною, зокрема у зв'язку з навчанням у закладах вищої освіти. Відповідно до статті 1 Конвенції ООН про права дитини, дитина – це особа, яка не досягла 18-річного віку. Проте у контексті вищої освіти особи, які ще перебувають у статусі студента і не досягли повноліття, визнаються дітьми у соціальному, психологічному та правовому сенсах з огляду на їхній процес навчання та залежність від освітньої інституції. Згідно з українським законодавством, студент, що навчається у закладі вищої освіти та не досяг 18 років, розглядається як дитина у правовому контексті, особливо коли йдеться про захист його прав та інтересів. Держава зобов'язана забезпечувати права студентів-неповнолітніх, зокрема їх право на освіту, безпеку, соціальні пільги та захист від експлуатації. Окрім того, їх соціальні гарантії часто збігаються з пільгами для дітей, такими як транспортні, медичні або соціальні послуги. Заклади вищої освіти виконують не лише освітню функцію, а й сприяють соціалізації та розвитку здобувачів, які можуть ще перебувати на стадії психологічного дозрівання. У багатьох випадках студенти, навіть досягнувши 18-річного віку, зберігають соціальну та емоційну залежність від навчального середовища та підтримки дорослих. Це дає підстави розглядати їх як дітей у контексті соціальних потреб, психологічної вразливості та залежності від соціальних інституцій. Здобувачі, особливо молодшого віку, часто перебувають у процесі формування життєвих орієнтирів, системи цінностей та готовності до виконання повноцінних дорослих функцій, що підсилює потребу в соціальному супроводі. Таким чином, заклад вищої освіти є важливою ланкою у системі захисту прав дитини, оскільки забезпечує не лише освітні послуги, а й соціальну підтримку, медичний супровід, психологічну допомогу та безпечне середовище для особистісного розвитку. Незважаючи на те, що здобувач

юридично може бути повнолітнім, його статус як «дитини» в соціальному розумінні може зберігатися, що є важливим у контексті планування та реалізації соціальних програм і практик, орієнтованих на підтримку цієї категорії молоді.

1.2. Законодавче регулювання соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій

Соціальна підтримка здобувачів з числа дітей учасників бойових дій базується на чинному законодавстві та нормативно-правових актах країни. Учасники бойових дій та їхні сім'ї є рівноправними громадянами, які мають повний обсяг прав і свобод, визначених міжнародними нормами та відповідними конституційними принципами. Серед цих прав особливо важливим є право на соціальний захист, підтримку та допомогу як для них, так і для членів їхніх сімей.

Гарантії цього права, закріплені в основному Законі нашої держави – Конституції України, формулюються так: «держава забезпечує соціальний захист громадян України, які служать у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей» (ст. 17) [21].

Нормативно-правова основа для надання соціально-педагогічної допомоги дітям учасників бойових дій, а також для забезпечення їх соціального захисту, підтримки та супроводу в освітніх закладах включає: міжнародні документи, ратифіковані Верховною Радою України (далі – ВРУ) (Загальна декларація прав людини, Декларація прав дитини, Конвенція ООН про права дитини) та державні нормативно-правові документи (Конституція України, Сімейний кодекс України, Бюджетний кодекс України, Закони України («Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про Збройні Сили України», «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України

(ЗСУ) та інших військових формуваннях», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та ін.), постанови КМУ («Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах», «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)», «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану», «Порядок призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми», «Порядок направлення дітей до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за кошти державного бюджету України» та ін.), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Національна програма «Діти України», Державні стандарти освіти, Концепція Нової української школи, Указ Президента України «Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» та ін.

Нормативно-правова база, що забезпечує надання соціально-педагогічної допомоги дітям військовослужбовців ЗСУ, а також їх соціальний захист, підтримку і супровід у навчальних закладах, включає:

Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [48] діти учасників бойових дій мають право на: отримання медичної допомоги у військово-медичних закладах охорони здоров'я за відсутності за місцем їх проживання державних або комунальних закладів охорони здоров'я (крім військовослужбовців строкової військової служби та курсантів (слухачів) вищих військових навчальних закладів, а також вищих навчальних закладів, які мають військові навчальні підрозділи) (частина 2 статті 11); санаторно-курортне лікування та відпочинок у

санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах і на туристичних базах Міністерства оборони України (далі – МОУ), інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів з пільговою оплатою вартості путівок у розмірах та порядку, встановлених КМУ не більше одного разу на рік; забезпечення службовими житловими приміщеннями, що повинні відповідати вимогам житлового законодавства за умови проживання разом з військовослужбовцями (крім військовослужбовців строкової військової служби) (абзац 3. пункт 1 статті 12); першочергове надання місця у навчальних закладах і дитячих оздоровчих таборах незалежно від форм власності за місцем проживання їхніх сімей (частина 4 статті 13); безоплатний проїзд залізничним, повітряним, водним та автомобільним (за винятком таксі) транспортом: від місця проживання до місця проходження військової служби військовослужбовця у зв'язку з його переведенням; до місця проведення відпустки військовослужбовцем в межах України; (частина 3 статті 14); відшкодування витрат, пов'язаних з переїздом та перевезенням їх особистого майна залізничним, повітряним, водним і автомобільним (за винятком таксі) транспортом, бронюванням місць у готелях при направленні військовослужбовців у відрядження (частина 9 статті 14); надання місцевими радами позачергово місця дітям військовослужбовців та дітям військовослужбовців, які загинули чи померли або пропали безвісти під час проходження служби, у дитячих закладах за місцем проживання (абзац 2. частина 5 статті 18) [48].

Цим же Законом передбачено й окремі заходи щодо дітей полонених учасників бойових дій, а саме: виплата грошового забезпечення повнолітнім дітям, у разі відсутності дружини (чоловіка), законним представникам (опікунам, піклувальникам) чи усиновлювачам неповнолітніх дітей захопленого в полон військовослужбовця; дітям учасників бойових дій за місцем проживання їхніх сімей у першочерговому порядку надаються місця у навчальних закладах і дитячих оздоровчих таборах незалежно від форм власності. У випадку перенесення моральних та психологічних страждань

(травм) діти полонених учасників бойових дій можуть також отримати статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів [48].

Окрім зазначених, діти військовослужбовців мають право на пільги, передбачені іншими нормативно-правовими актами. Наприклад, згідно положень, зафіксованих у Законі України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [42], держава забезпечує дітям військовослужбовців-учасників бойових дій, у тому числі дітям, які навчаються за денною формою навчання у закладах професійної (професійно-технічної), фахової перед вищою та вищою освіти, – до закінчення такими дітьми закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, державну цільову підтримку для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти у державних та комунальних закладах освіти [42]. При цьому державна цільова підтримка для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти надається у вигляді: повної або часткової оплати навчання за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів; пільгових довгострокових кредитів для здобуття освіти; соціальної стипендії; безоплатного забезпечення підручниками; безоплатного доступу до мережі Інтернет, систем баз даних в закладах освіти; безоплатного проживання в гуртожитку; інших заходів, затверджених КМУ (частина 7, 8, статті 12) [47].

Відповідно до «Порядку призначення і виплати стипендій», затвердженого Постановою КМУ від 12 липня 2004 р. № 882 гарантується призначення соціальної стипендії у розмірі та порядку, визначеному КМУ, в обов'язковому порядку виплачується студентам і курсантам невійськових вищих навчальних закладів, які за результатами навчального семестру не мають академічної заборгованості, незадовільних результатів навчання, включені до рейтингу відповідно до згаданого Порядку [40]. Перелічені пільги надаються з дотриманням усіх правил, передбачених відповідним законодавством [32].

Окрім спеціального законодавства, яке регулює заходи соціального захисту для дітей учасників бойових дій, також застосовується законодавство, що встановлює загальні принципи захисту дітей. Закон України «Про соціальну

роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [50] встановлює, що соціальне обслуговування дітей (у тому числі – дітей учасників бойових дій) здійснюється шляхом надання їм комплексу соціальних послуг, а саме: надання психологічних послуг з проведення психодіагностики, психологічної корекції, психологічної реабілітації, надання методичних порад; формування здорового способу життя, збереження здоров'я; інформування з питань працевлаштування та сприяння в цьому; соціальну адаптацію, соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; задоволення матеріальних потреб дітей, які перебувають у СЖО, згідно із законодавством; захист прав та інтересів осіб, посередництво у представництві інтересів дітей; виявлення, підтримка талановитих дітей та молоді; поширення просвітницьких та культурно-освітніх знань, об'єктивної інформації про види соціальних послуг, формування відповідального ставлення суспільства до соціальних проблем. Закон передбачає також можливість соціально-лікувальної та психологічної реабілітації у відповідних закладах охорони здоров'я дітей (у тому числі – дітей учасників бойових дій), які зазнали насильства [50].

Згідно з чинним законодавством та нормативно-правовими актами, в Україні передбачено ряд заходів соціального захисту для дітей учасників бойових дій, які загинули під час виконання бойових завдань. Зокрема, ці діти мають право на безоплатне отримання медикаментів, включаючи лікарські засоби, імунобіологічні препарати та медичні вироби за призначенням лікаря. Також передбачене безкоштовне першочергове зубопротезування, надання санаторно-курортного лікування, а також знижка у розмірі 50% на оплату житлово-комунальних послуг та пального.

Крім того, для цієї категорії осіб встановлено такі пільги: позачергове та безоплатне проведення капітального ремонту житла, щорічні медичні огляди із залученням вузькопрофільних спеціалістів, переважне обслуговування у медичних закладах, аптеках та при госпіталізації. Вони також мають право на першочергове забезпечення житлом у разі потреби, отримання кредитів на

будівництво, реконструкцію чи ремонт житла, а також обслуговування транспорту і користування стоянками.

До інших пільг належать пріоритетне користування послугами зв'язку, обслуговування в закладах громадського харчування, побутового обслуговування, міжміському транспорті, а також переважне влаштування до установ соціального захисту або обслуговування вдома працівниками відповідних служб. Окремо передбачено право на вступ до державних і комунальних закладів вищої освіти поза конкурсом за рахунок державного чи місцевого бюджету.

Окрім пільг, діти загиблих учасників бойових дій отримують одноразову грошову допомогу та компенсаційні виплати. За певних умов їм також може бути надано статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій або збройного конфлікту, що відкриває доступ до додаткових гарантій соціального захисту.

Станом на 2025 рік в Україні, попри значну кількість нормативно-правових актів, що регулюють питання соціального захисту дітей в умовах воєнного стану, досі не врегульовано на законодавчому рівні статус окремих категорій дітей учасників бойових дій. Зокрема, йдеться про відсутність спеціального правового статусу для дітей, чії батьки є військовослужбовцями з інвалідністю, набутою внаслідок участі в бойових діях. Чинне законодавство не передбачає для таких дітей жодних окремих соціальних гарантій чи заходів підтримки, що зумовлює нерівномірність надання допомоги, яка в окремих випадках реалізується лише на рівні місцевих ініціатив [19].

Також, наявний статус «дитини війни» має обмежений характер і стосується передусім дітей, які безпосередньо постраждали внаслідок збройного конфлікту (поранення, викрадення, депортація, участь у бойових діях, психологічне насильство тощо). Таким чином, діти учасників бойових дій, які не підпадають під ці критерії, фактично залишаються поза сферою спеціального правового захисту, попри те, що їхнє становище також характеризується високим рівнем вразливості. У зв'язку з цим актуалізується

потреба у вдосконаленні нормативно-правової бази шляхом розроблення окремих правових категорій та статусів, які б відповідали реальним соціальним потребам дітей військовослужбовців в умовах війни.

Одним із пріоритетних напрямів професійної діяльності фахівців із соціальної роботи в закладі освіти виступає забезпечення умов для збереження життєздатності, всебічного розвитку, соціального виховання та успішної соціалізації дітей учасників бойових дій. Зазначений вектор діяльності охоплює процеси адаптації зазначеної категорії дітей до соціального середовища та інтеграції в нього. Реалізація цієї функції соціально-педагогічної роботи ґрунтується на розгалуженій законодавчій і нормативно-правовій базі, яка передбачає низку цільових заходів, спрямованих на надання соціально-педагогічної допомоги, здійснення комплексної підтримки, соціального супроводу та патронажу дітей учасників бойових дій.

1.3. Закордонний досвід соціальної підтримки дітей учасників бойових дій

Підвищений науковий та прикладний інтерес до організації соціально-педагогічної (або соціальної – у країнах, де така спеціалізація не виокремлена як окрема професійна галузь) підтримки дітей військовослужбовців у зарубіжному контексті зумовлений порівняно незначним рівнем її розвитку в Україні. У той час як вітчизняна практика лише окреслює основні вектори цієї діяльності, країни Західної Європи та США вже мають розвинену систему соціального супроводу сімей учасників бойових дій, яка функціонує на основі міждисциплінарного підходу, структурованих програм підтримки й усталених професійних стандартів.

У низці західних держав робота з сім'ями військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, зокрема з дітьми, розглядається як складова частина національної системи соціального захисту. Представники цієї цільової групи класифікуються як вразливі, оскільки перебувають у специфічних життєвих обставинах, що супроводжуються емоційними та соціальними

ризиками. Зокрема, через тривалу відсутність одного з батьків, обмежену можливість для повноцінної комунікації в сім'ї та нестачу емоційної підтримки, діти учасників бойових дій можуть проявляти ознаки дезадаптації: знижену соціальну активність, замкнутість, підвищену агресивність, а також схильність до асоціальної чи девіантної поведінки [13, с. 14].

Аналіз наукових праць вітчизняних дослідників, присвячених вивченню зарубіжного досвіду соціально-педагогічної (соціальної) роботи з дітьми військовослужбовців, дозволяє виокремити низку характерних проблем, спільних для цієї цільової групи в міжнародному контексті. Серед них – фрагментарність виховного впливу з боку батьків-військових, що зумовлена специфікою їхньої професійної діяльності, недостатній рівень сімейної взаємодії, що часто провокує розвиток феномену емоційного відчуження між дітьми та батьками. Крім того, у дослідженнях акцентується увага на суперечливості батьківських позицій щодо виховання, труднощах у налагодженні комунікації між дитиною та її найближчим соціальним оточенням, а також на відсутності єдиної виховної стратегії в сім'ї, що ускладнює процес соціалізації дитини [60, с. 56–57].

Подібно до українського контексту, у зарубіжній практиці соціально-педагогічної та соціальної роботи також реалізуються комплексні заходи, спрямовані на подолання соціально-психологічних труднощів, з якими стикаються діти учасників бойових дій. Основні напрямки професійної діяльності фахівців охоплюють підтримку дітей у процесі адаптації до циклічних розлук і зустрічей із батьками, профілактику девіантних форм поведінки, стабілізацію й корекцію внутрішньосімейних стосунків, попередження конфліктів у родині, організацію ефективної комунікації між членами родини за умов тривалої фізичної дистанції, створення умов для участі у групах самопомогі та взаємопідтримки, а також залучення дітей до культурно-дозвілєвих активностей.

Аналіз зарубіжного досвіду засвідчує, що найбільш результативними формами роботи визнано консультативні пункти, клуби за інтересами, групи

самодопомоги, тренінги, комунікативні клуби, а також участь дітей у спільних святкових заходах, благодійних ініціативах, екскурсіях, походах тощо. Водночас, в освітньому просторі багатьох країн значну увагу приділено психосоціальному компоненту реабілітаційної роботи, спрямованої як на розвиток особистісного потенціалу дітей з ознаками дезадаптації, так і на надання соціально-педагогічної допомоги сім'ям військовослужбовців у цілому [5, с. 28].

Підходи до організації допомоги, як правило, ґрунтуються на впровадженні спеціалізованих програм превентивного характеру, які зорієнтовані на своєчасне виявлення потреб дитини та надання їй підтримки ще до виникнення гострої кризи. Це пов'язано з розумінням того, що запізніле втручання у складні життєві обставини значно ускладнює процес подолання їхніх наслідків [12, с. 33].

У США з метою розвитку творчих здібностей дітей, підтримки їх таланту та формування патріотичних цінностей організовуються різноманітні культурні, мистецькі й соціальні заходи, присвячені як національній, так і міжнародній військовій тематиці. Крім того, для учасників бойових дій та їхніх родин проводяться екскурсії до важливих історичних і культурних об'єктів.

Окрім цього, у США функціонує «Національна асоціація сімей військовослужбовців», діяльність якої спрямована на всебічну підтримку родин учасників бойових дій, включно з матеріальною, освітньою, юридичною, інформаційною та психологічною допомогою [14].

Уже з 1980-х років у закладах освіти США значну увагу почали приділяти проблемам соціальної адаптації дітей учасників бойових дій. Усвідомлення потреби в цілеспрямованій підтримці цієї категорії дітей зумовлювалося необхідністю забезпечення сприятливого освітнього середовища, створення умов для їхнього особистісного зростання, а також профілактики девіантної поведінки та зміцнення психічного і фізичного здоров'я [3, с. 38–39].

Соціальна робота в системі освіти поступово розширювала свої функції, акцентуючи увагу на підтримці дітей, які мали труднощі з адаптацією,

регулярно пропускали заняття, виявляли ознаки агресивності, емоційної нестабільності або демонстрували низький рівень навчальних досягнень. Діяльність соціальних працівників не обмежувалася лише індивідуальною роботою з дітьми: значна увага приділялася також взаємодії з батьками та педагогами. Консультаційна підтримка фахівців сприяла покращенню сімейної комунікації, гармонізації учнівсько-викладацьких стосунків та формуванню позитивного соціального клімату в навчальних закладах.

Особливістю американського досвіду є його системність і глибока інтеграція соціальної роботи в освітнє та громадське середовище. Це пояснюється, зокрема, активною участю Збройних сил США у міжнародних миротворчих і бойових операціях, що обумовлює постійну потребу у високоякісній підтримці як учасників бойових дій, так і членів їхніх сімей, включаючи дітей. Відтак, у США напрацьовано один із наймасштабніших і найструктурованіших досвідів соціально-педагогічної роботи з сім'ями учасників бойових дій, який охоплює широкий спектр практик – від індивідуального консультування до реалізації національних програм підтримки у системі освіти [3, с. 41].

У Великій Британії соціальна робота з дітьми учасників бойових дій здійснюється з урахуванням як загальновизнаних принципів (дотримання прав людини, превентивна спрямованість, діяльнісний підхід тощо), так і низки специфічних етичних орієнтирів, що визначають особливості взаємодії з дітьми та їхніми родинами. До останніх належать: неприпустимість психологічного чи адміністративного тиску на дитину або сім'ю; побудова партнерських відносин з усіма членами родини; орієнтація на сильні сторони та особистісний потенціал клієнта; врахування точки зору дитини під час прийняття рішень; а також міжагентська співпраця з іншими установами й службами [16, с. 174].

На відміну від деяких інших країн, у Британії соціальні працівники, які працюють з дітьми у шкільному середовищі, не є штатними співробітниками навчальних закладів. Вони входять до складу соціальних служб, що відповідають за підтримку освітньої сфери, і залучаються до роботи на запит

школи. До їх компетенцій входить надання допомоги у вирішенні проблем, пов'язаних з поведінковими порушеннями, пропусками занять, низькими навчальними досягненнями, а також з матеріальними труднощами, які можуть впливати на добробут учнів, включаючи дітей учасників бойових дій. Крім того, ці фахівці беруть участь у розробці стратегічних підходів до подолання зазначених проблем і сприяють налагодженню ефективної комунікації між родинами та школами.

Особливої уваги заслуговує система юридичної відповідальності батьків, чийі діти демонструють ознаки дезадаптації. Зокрема, за рішенням суду, батьків можуть зобов'язати відвідувати Центри підтримки сім'ї, де їм надається методична й консультативна допомога з питань виховання. У разі необхідності сім'ю супроводжує соціальний педагог, який здійснює комплексну підтримку та контроль за виконанням рекомендацій [61, с. 20].

Такий підхід свідчить про високий рівень інтегрованості соціально-педагогічної допомоги в системі освіти Великої Британії, а також про пріоритетність превентивних механізмів, орієнтованих на довготривалий позитивний ефект як для дитини, так і для її сімейного оточення.

Досвід Нідерландів у сфері соціальної підтримки дітей військовослужбовців є показовим прикладом інтегрованого підходу, що реалізується через низку цільових проєктів. У межах національної системи соціального захисту функціонує декілька комплексних ініціатив, які охоплюють як родини військовослужбовців загалом, так і окремо дітей, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Серед таких програм можна виокремити: Family Fest (FF), Home Video Training (HVT), Halt, Thuislozen Team, Nieuwe Perspectieven (NP); Stichting Psychologisch Pedagogisch Instituut (PPI).

Family Fest (FF) – проєкт, орієнтований на взаємодію з неблагополучними родинами військовослужбовців. Його мета полягає в стабілізації внутрішньосімейного мікроклімату та профілактиці негативних соціальних наслідків для дітей.

Home Video Training (HVT) – програма, спрямована на покращення якості комунікації та взаєморозуміння між батьками та дітьми через аналіз відеозаписів сімейних взаємодій з подальшим професійним супроводом.

Halt – ініціатива, що передбачає індивідуальну роботу з підлітками, які виявили схильність до делінквентної поведінки (зокрема дрібних правопорушень, крадіжок, вандалізму).

Thuislozen Team – проєкт для підлітків, залучених до бродяжництва, безпритульного способу життя або таких, що втратили соціальні зв'язки.

Nieuwe Perspectieven (NP) – програма ресоціалізації молоді, яка перебуває на умовному терміні покарання, з метою формування нових соціальних орієнтирів та зниження рівня рецидивної поведінки.

Stichting Psychologisch Pedagogisch Instituut (PPI) – один із ключових проєктів, релевантних для нашого дослідження, орієнтований на учнів із низькими академічними досягненнями, які демонструють високий рівень конфліктності або мають наміри залишити освітній процес. У межах проєкту реалізується підтримка таких дітей, створюються альтернативні навчальні заклади для тих, хто не може повернутись до звичайної школи [38, с. 22].

Важливою рисою нідерландської моделі соціальної роботи є її максимально близький контакт із дитиною: фахівці працюють безпосередньо за місцем проживання, у школах та медичних закладах. Значну роль також відіграють громадські організації, які тісно співпрацюють із державними структурами та активно беруть участь у реалізації програм соціальної підтримки та реабілітації.

Такий досвід підтверджує ефективність міжвідомчої координації та комплексного підходу до розв'язання проблем дітей учасників бойових дій і може бути корисним орієнтиром для удосконалення національної системи соціально-педагогічної підтримки.

Заслуговує на увагу досвід Німеччини втілений в наприкінці XX століття в проєкті «Місто як школа», що став яскравим прикладом застосування концепції «навчання через практику». Метою цього проєкту було формування

належної мотивації до навчання у дітей, що відчували відсутність інтересу в традиційній школі. Для цього дітям пропонувались різноманітні види діяльності, що відповідали їхнім уподобанням та інтересам, даючи можливість проявити себе.

Основна ідея моделі «Місто як школа» полягає в заміні традиційного навчання в класах на практичний досвід учнів у реальних умовах життя. Учні старших класів мали можливість виїхати зі школи і активно брати участь у громадському житті міста, інтегруючись у діяльність різних міських організацій. Це дозволяло їм накопичити цінний досвід, який потім аналізувався і обговорювався в навчальному процесі.

У такій системі підлітки активно працювали у сферах, які вони обирали самостійно, здебільшого в умовах професійного життя, та створювали індивідуальні навчальні програми разом з педагогами і практикаками. Це дозволяло переробляти і узагальнювати отримані на практиці знання, забезпечуючи значущість цієї діяльності для учнів.

Проект був особливо корисним для підлітків, у тому числі дітей військовослужбовців, які з різних причин були відчужені від традиційного навчання, втратили інтерес до освіти або не мали можливості продовжувати навчання. Індивідуальний та добровільний вибір діяльності дитиною став основою для створення навчальних завдань, що з часом формувалися на основі нових досвідів.

Важливою складовою проекту стала велика увага до індивідуалізації навчальних програм, зокрема за рахунок значно розширеного вибору освітнього контенту. У таких умовах не існувало єдиного обов'язкового навчального плану для всіх учнів. Замість цього основна увага приділялася методам проектного навчання в групах та вирішенню соціально-педагогічних проблем, зокрема через активну участь учнів у громадських організаціях і соціальних інститутах.

Процес практичної участі в соціальних проектах тривав кілька тижнів, після чого учні змінювали місце роботи. Також учні мали можливість

надолужити пропущений матеріал або працювати в різноманітних шкільних майстернях, брати участь у театральних виставах та інших культурно-освітніх заходах.

Соціальні педагоги відігравали важливу роль у організації групової роботи, проектної діяльності, встановленні зв'язків із іншими інститутами та батьками учнів. Вони допомагали адаптувати цей підхід до потреб кожного учня, що було ключовим елементом у підтримці соціальної інтеграції дітей.

Проект «Місто як школа» став основою для подальших ініціатив, таких як «Школа нового типу» для дітей, схильних до правопорушень або педагогічно занедбаних. Він відповідав на зростаючу потребу в європейському співтоваристві щодо підвищення рівня освіти та профілактики негативних проявів поведінки серед молоді [27].

Французькі вчені вважають, що вирішення проблем виховання повинно стати пріоритетним завданням для держави, а для цього необхідно активізувати та об'єднати зусилля всієї нації. На думку теоретиків і практиків соціального виховання, країна повинна сформувати концепцію так званої «виховної нації», що включає в себе ідеологічну, культурну та економічну різноманітність, однак єдина в своєму підході до виховання наступних поколінь. Важливу роль у цьому процесі відіграє педагогіка навколишнього середовища, яку французькі науковці визначають як відкриту, динамічну систему. Ця педагогіка, яку також називають «педагогікою дії», орієнтується на педагогічну співпрацю, діалог і міжособистісне спілкування. Вона акцентує увагу на розвитку умінь підлітків у спілкуванні та взаємодії з оточуючим світом, що сприяє формуванню вільної, автономної особистості, здатної до самовираження та самореалізації [55, с. 18–19].

У роботі з дітьми учасників бойових дій французькі соціальні педагоги активно використовують методи педагогічної анімації, як у позашкільній, так і в навчально-виховній діяльності. Роль соціального педагога/аніматора полягає в тому, щоб створити сприятливі умови для організації захоплюючої та цікавої діяльності, підтримати та зміцнити дружні стосунки в групі, а також залучити

підлітків до творчості та анімаційної діяльності. Важливими складовими соціально-педагогічної роботи є анімаційні проєкти та програми, які включають масштабні заходи з підготовки анімаційних груп, організацію соціальної реклами окремих програм, а також реалізацію конкретних творчих заходів, що можуть відрізнятися за змістом і масштабністю [36, с. 17].

Цей підхід підкреслює важливість створення правильно організованого соціального середовища, яке сприяє розвитку особистості в цілому, забезпечуючи її гармонійне становлення та активну соціальну адаптацію. Беззаперечно, нове, функціональне соціальне середовище може значною мірою підвищити загальний розвиток дітей, сприяючи їхній інтеграції в суспільство.

Особливу увагу заслуговує досвід Швеції щодо впровадження добровільної програми «Контактна модель роботи з сім'єю», яка спрямована на підтримку сімей у СЖО. Ця програма передбачає, що місцеві комітети соціального забезпечення визначають та залучають до допомоги сім'ї, які перебувають у вразливому становищі або ж піддаються впливу негативних зовнішніх факторів.

Контактна модель застосовується до широкого кола вразливих сімей, включаючи неповні сім'ї, родини, де є проблеми з алкоголем чи наркотиками, сім'ї, які виховують дітей з інвалідністю, молоді родини та сім'ї військовослужбовців. Важливою особливістю є те, що для реалізації цієї програми часто залучають осіб без спеціальної освіти або професійного досвіду, але які володіють необхідними навичками комунікації, здатні підтримувати контакт, надавати емоційну та практичну допомогу тим, хто цього потребує [38, с. 12].

Цей підхід свідчить про важливість залучення широкого кола осіб до соціальної роботи та надання допомоги, а також про значення міжособистісної взаємодії у процесі підтримки вразливих родин.

Протягом останніх двох десятиліть Японія, як і більшість країн світу, зіштовхнулася з низкою соціальних викликів, зокрема зростанням агресивної та жорстокої поведінки серед дітей і підлітків. Однією з груп, що виявляється

особливо вразливою до таких проявів, є діти військовослужбовців, зокрема тих, хто проходить службу в Силах самооборони Японії. Соціальні дослідження засвідчують, що за умов психологічної нестабільності, відчуття невпевненості, а також дефіциту батьківського нагляду та емоційної підтримки, у дітей формується схильність до девіантних форм поведінки, зокрема до агресії. Ситуація ускладнюється й тим, що в середовищі військових сімей частіше, ніж у загальній популяції, обговорюються силові способи вирішення конфліктів, що може несвідомо формувати у дітей уявлення про насильство як допустимий засіб впливу [11, с. 20].

Одним із найяскравіших проявів підліткової агресії в Японії стало явище, відоме як «ідзіме» – систематичне цькування та приниження слабших учнів з боку однолітків, що досягло піку в середині 1990-х років. У 1995 році зафіксовано понад 62 тисячі випадків тривалого (більше 30 днів) ухилення від відвідування шкіл через психологічну травматизацію, спричинену знущаннями з боку сильніших учнів.

У відповідь на загострення проблеми фахівці соціальної роботи в Японії розпочали активну реалізацію програм, спрямованих на попередження проявів агресії, соціальну адаптацію дітей та підлітків, розвиток індивідуального потенціалу кожної дитини. Одним із важливих кроків стало реформування освітнього середовища, яке передбачало: надання батькам права вільного вибору навчального закладу для своїх дітей; створення інклюзивного простору, позбавленого надмірної зарегламентованості та авторитарних підходів; повну заборону тілесних покарань; запровадження психологічних служб у закладах освіти, які забезпечують системну підтримку учнів; реалізацію педагогічних стратегій, орієнтованих на розвиток особистісної автономії та внутрішньої мотивації.

Таким чином, японська модель соціально-педагогічної підтримки дітей у кризових ситуаціях, зокрема тих, хто зростає в сім'ях військовослужбовців, ґрунтується на превентивному підході, спрямованому на мінімізацію ризиків дезадаптації та формування безпечного освітнього середовища [11, с. 67].

Отже, зарубіжний досвід соціально-педагогічної та соціальної підтримки дітей учасників бойових дій вирізняється високим рівнем змістовності та практичної значущості, а його окремі компоненти можуть бути адаптовані до українського контексту. Ґрунтовне вивчення та критичний аналіз міжнародних підходів сприятимуть вдосконаленню вітчизняної системи роботи з цією категорією дітей з урахуванням національних історичних, соціально-економічних та культурних умов. Це, своєю чергою, забезпечить підвищення ефективності діяльності соціального педагога в освітньому середовищі, зокрема у питаннях соціального супроводу, підтримки та інтеграції дітей учасників бойових дій.

Висновок до першого розділу

Проведений аналіз теоретичних джерел, нормативно-правових актів та наукових підходів дозволив комплексно окреслити сутність соціально-психологічних особливостей дітей учасників бойових дій та визначити ключові чинники, що впливають на їх розвиток, виховання й соціалізацію. У сучасних умовах повномасштабної війни сім'ї учасників бойових дій зазнають суттєвих трансформацій, а діти – особливо значного психологічного та соціального навантаження. Саме вони формують одну з найбільш уразливих категорій населення, оскільки їх життєдіяльність опиняється в умовах підвищеного ризику, непередбачуваності та емоційної нестабільності.

Визначено, що діти учасників бойових дій перебувають у СЖО, що суттєво впливають на їх емоційний стан, поведінку та соціальний розвиток. Виявлено, що стресові та травматичні ситуації можуть спричиняти як інтерналізовані, так і екстерналізовані реакції, а також значні зміни у когнітивному, емоційному та поведінковому розвитку. Особливого значення набуває роль сім'ї, яка, попри значні виклики, залишається основним джерелом емоційної підтримки та стабільності. Позитивно функціонуюча сім'я учасника

бойових дій відіграє ключову роль у забезпеченні здорового розвитку дитини та її ефективної соціалізації.

Визначено, що соціальна підтримка дітей учасників бойових дій ґрунтується на широкому комплексі міжнародних та національних нормативно-правових актів, які гарантують їм право на соціальний захист, освіту, медичне забезпечення та інші форми допомоги. Законодавча база охоплює положення Конституції України, спеціальні закони, постанови КМУ та міжнародні документи, що визначають механізми надання соціальних послуг, державної цільової підтримки в освіті, пільг у сфері охорони здоров'я, житлових і транспортних гарантій. Ці норми забезпечують можливість отримання комплексної соціальної підтримки, спрямованої на адаптацію та всебічний розвиток дітей учасників бойових дій.

Аналіз зарубіжного досвіду соціальної підтримки дітей військовослужбовців засвідчує наявність розвинених, системних та міждисциплінарних моделей допомоги, які функціонують у країнах Західної Європи, США та Азії. У центрі цих підходів – профілактична робота, своєчасне виявлення соціально-психологічних ризиків, підтримка сімейної комунікації та створення сприятливого освітнього середовища. Практика багатьох країн світу демонструє ефективність комплексних програм, що поєднують консультативну підтримку, роботу з сім'ями, участь дітей у творчих і соціальних проєктах, групи самопомоги, реабілітаційні ініціативи й діяльність громадських організацій. Важливим є також акцент на партнерстві між соціальними службами, школою та сім'єю, що забезпечує цілісний підхід до адаптації та розвитку дитини.

Узагальнення цих підходів створює цінне підґрунтя для удосконалення української системи соціальної підтримки, сприяючи підвищенню її результативності й адаптації до актуальних викликів, що постають перед дітьми учасників бойових дій в умовах війни.

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ОСІБ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Зміст соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти

Проблеми, з якими зіштовхуються діти учасників бойових дій, вимагають ґрунтовного вивчення та результативних рішень. Соціальна підтримка здобувачів із цієї категорії – це цілеспрямована й послідовна робота фахівця (соціального педагога, практичного психолога, учителя або вихователя), спрямована на подолання дитиною тривожності, внутрішніх комплексів, невпевненості у власних можливостях, а також бар'єрів, що заважають самореалізації в навчальній, комунікативній, творчій та інших сферах. Така підтримка також орієнтована на активізацію внутрішніх ресурсів дитини та зміцнення її активної життєвої позиції [35].

Метою соціальної підтримки є забезпечення умов і безпечного простору, необхідних для повноцінного розвитку та саморозвитку особистості, задоволення її законних прав і потреб, реалізації права на освіту, а також допомога у подоланні складних життєвих ситуацій та пристосуванні до навколишнього середовища [35, с. 12].

Об'єктами соціальної підтримки здобувачів, які належать до дітей учасників бойових дій, є різні групи таких дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах, а також люди чи фактори, які можуть впливати на ці обставини.

Суб'єктами соціальної підтримки виступають соціальне середовище та соціальний працівник/педагог, який має необхідні професійні знання, уміння та компетентності для вирішення проблем зазначеної групи дітей.

Соціальний педагог у закладі освіти – це фахівець, що працює у сфері виховної діяльності з дітьми, підлітками, молоддю та дорослими і має на меті створення сприятливих соціальних та освітньо-виховних умов для розвитку та

соціалізації особистості. Він організовує взаємодію між закладами освіти, установами позашкільної роботи, сім'єю та громадськістю, спрямовану на формування умов у соціальному середовищі, які сприятимуть адаптації, благополуччю та гармонійному розвитку дітей і молоді в мікросоціумі [57].

Соціальний педагог разом із практичним психологом входять до складу психологічної служби закладу освіти, підпорядковуючись адміністративно керівникові закладу, а методично – Міському центру практичної психології та соціальної роботи [58, с. 132].

У роботі зі здобувачами з числа дітей учасників бойових дій соціальний педагог керується Конституцією і Законами України, Указами Президента України, рішеннями КМУ і органів управління освітою всіх рівнів з питань навчання і виховання учнів; правилами і нормами з охорони праці, техніки безпеки і протипожежного захисту, а також Статутом і локальними правовими актами закладу освіти (в тому числі – Правилами внутрішнього трудового розпорядку, наказами і розпорядженнями директора школи, посадовою Інструкцією), трудовим договором, Декларацією прав людини, Конвенцією про права дитини, Положенням про психологічну службу системи освіти України та іншими документами (див. підрозділ 1.2).

Основними принципами соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій є:

- принцип соціальної відповідності, який передбачає потребу у відповідності змісту та способів розв'язання соціальної ситуації, у межах якої здійснюється виховний процес, передбачає, що завдання соціально-педагогічної роботи мають базуватися на реальних соціально-економічних обставинах і формувати в дітей та молоді здатність ефективно долати життєві труднощі. До умов реалізації цього принципу належать спрямованість виховного процесу на ресурси й можливості соціального середовища, а також врахування всього спектра його впливових чинників [5, с. 8];

- принцип життєвої ціннісно-смиислової творчої самодіяльності спрямований на сприйняття вихованця як активного творця й проєктувальника

власного життя – особистості, здатної самостійно ухвалювати рішення, гнучко реагувати на суспільні зміни, мати чітку соціальну позицію, проявляти ініціативність і відповідальність – втілюється через залучення дітей військовослужбовців до участі в організації шкільного життя. Це включає розвиток учнівського/студенського самоврядування, підтримку їхніх ініціатив, спрямованих на досягнення суспільно важливих результатів, а також створення умов, у яких діти та молодь мають змогу приймати самостійні рішення й нести відповідальність за їх реалізацію [7, с. 19];

– принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії (учасники соціально-педагогічного процесу виступають повноправними партнерами у процесі спілкування, беручи до уваги точку зору один одного, визнають право на її відмінність від власної, узгоджують свої позиції). Реалізація цього принципу сприяє налагодженню довірливих стосунків, зниженню психологічної напруги, що дозволяє соціальному педагогу ефективно підтримувати дітей учасників бойових дій [12, с. 67].

Соціальна підтримка здобувачів з числа дітей учасників бойових дій ґрунтується на гуманістичному та компетентнісному *підходах*. Реалізація *гуманістичного підходу* передбачає дотримання соціальним педагогом таких правил: ставитися до дитини як до найвищої цінності, сприяти виявленню взаємної відкритості, відвертості; допомагати учням зрозуміти власну цінність через відчуття довіри, поваги, любові, розвиток у нього почуття власної гідності; виявляти турботу і любов до вихованців; відмовитися від моралізування, замінивши його спільним з вихованцями вирішенням життєвих проблем; розвивати в учнів здібності конструювати соціально цінну діяльність. Використання *компетентнісного підходу* передбачає: формування у дітей військовослужбовців практичних умінь свідомо й відповідально залучатися до системи соціальних відносин, готовності до сімейного життя, до побудови власної сім'ї на основі усвідомленої материнської та батьківської позиції; розвиток різноманітних здібностей учнів, їх підготовку до вибору професії;

оволодіння школярами уміннями самостійно реалізувати свої життєві плани, відстоювати громадянську і моральну позицію [12, с. 69].

Соціально-педагогічна робота з дітьми учасниками бойових дій повинна здійснюється у сферах: сімейних відносин, освіти та середовища проживання дитини. При цьому повинні бути захищені:

- оптимальний рівень життя дитини (життєві потреби, фізичне і психічне здоров'я),
- гарантована безпека (фізична, психічна, економічна й соціальна),
- право на самореалізацію і розвиток своїх здібностей та можливостей [11, с. 17].

Робота соціального педагога з дітьми учасниками бойових дій включає три основні складові: освітню, психологічну та посередницьку, що відображається у її змісті.

Зміст соціально-педагогічної роботи з дітьми учасниками бойових дій можна визначити як через основні її функції:

- профілактичну (використання різних профілактичних програм навчання учнів новим формам поведінки, виховання стресостійкості особистості, здатної самостійно, ефективно та відповідально будувати своє життя);
- консультативну (допомога в об'єктивному погляді на проблемну ситуацію, виборі альтернативних способів реагування, підтримка в момент прийняття рішення та ін.);
- діагностичну (комплексне соціально-психолого-педагогічне дослідження) [2, с. 98].

Основними напрями роботи соціального педагога є:

- діагностика (виявлення причин дезадаптації дитини, проблем у навчанні; виявлення індивідуальних особливостей розвитку особистості, її потенційних можливостей щодо навчальних досягнень; допомога дитині у професійному самовизначенні);

- профілактика (своєчасне попередження відхилень у розвитку та становленні особистості, налагодженні її соціальної взаємодії з оточенням; запобігання конфліктам та будь яким проявам делінквентної чи девіантної поведінки дитини);

- навчальна діяльність (активна співпраця з дитиною щодо формування, розвитку й удосконалення її як особистості);

- просвіта (формування психологічної та соціальної компетентності дитини; зміцнення соціального та фізичного здоров'я);

- консультування (робота, спрямована на вирішення запитів дитини);

- корекція (усунення проблем розвитку дитини, її адаптації до освітнього середовища; подолання схильності дитини до правопорушень);

- зв'язки з громадськістю (досягнення взаєморозуміння та взаємодії з іншими закладами, установами, організаціями, діяльність яких пов'язана з військовослужбовцями ЗСУ та їх сім'ями) [12; 30].

- У роботі з дітьми учасників бойових дій можна реалізувати такі професійні ролі, як: посередника; захисника інтересів сім'ї; організатора і учасника спільної діяльності; експерта; духовного наставника; соціального терапевта; реабілітолога. Виконання означених функцій та ролей соціальним педагогом залежить безпосередньо від рівня його професійної компетентності [26, 344–423].

Отже, важливою особливістю соціально-педагогічної роботи в закладах освіти є її посередницький характер. Соціальний педагог виступає посередником між дітьми учасників бойових дій і соціумом. За умови більш детального аналізу посередництва можна виділити декілька напрямів його здійснення: між дитиною учасника бойових дій та різноманітними структурами й установами; між дитиною і вчителями, вихователями; між дитиною та батьками, родиною; між дитиною учасника бойових дій та іншими фахівцями, які залучаються до вирішення виховних та навчальних проблем учня (тренери, керівники гуртків); між дитиною та різними групами ровесників, молодіжними групами тощо [26, с. 19]. Ефективне посередництво можливе в разі дотримання

таких умов: розуміння соціальним педагогом проблем дитини учасника бойових дій, його здатності перейматися змістом проблеми дитини; адекватного представлення (презентації) і вираження (репрезентації) проблем учня; наявності знань про існування соціальних ресурсів різних закладів та установ, що займаються проблемами дітей та молоді; наявності знань про інструментальні можливості суміжних професій, представники яких залучаються до вирішення проблем дитини учасника бойових дій; уміння забезпечувати порозуміння різних спеціалістів та їх ефективне співробітництво; довіри до соціального педагога учня і тих людей, з якими у нього виникли проблеми (що досягається завдяки професіоналізму та бездоганній роботі соціального педагога) [7; 26].

Домінуючою технологією роботи соціального педагога з дітьми учасників бойових дій є їх *соціальна підтримка* – форма соціальної підтримки дитини, що передбачає створення умов для активізації її особистісного потенціалу, розширення меж соціального досвіду та надання їй комплексної допомоги у розв’язанні тих назрілих проблем, які вона не в змозі подолати самотійно [7; 61].

Проаналізувавши праці А. Капської та І. Пеші, ми визначили, що соціальна підтримка як технологія дійснюється поетапно. Виділяється три основних етапів соціальної підтримки дітей учасників бойових дій, а саме підготовчий етап, етап реалізації та підсумковий етап.

На першому етапі з’ясування специфіки соціальної ситуації дитини та її оточення; вивчення психосоціальних особливостей особистості й середовища; визначення проблем, потреб, цілей і завдань; прогнозування та моделювання подальшої роботи; добір методів і засобів соціальної підтримки; створення індивідуального плану допомоги дитині; оформлення необхідної документації.

На етапі реалізації здійснюється організація ефективного виконання запланованих завдань (виведення дитини з кризового стану, забезпечення її соціального захисту); застосування відібраних методів та інструментів і оцінювання їх результативності; надання психологічно-педагогічних

консультацій, що охоплюють підтримку емоційно-вольових ресурсів дитини та інформаційну допомогу (зокрема щодо правового захисту й подолання складної життєвої ситуації).

На підсумковому етапі (етап рефлексії) відбувається аналіз і оцінювання результатів здійсненої соціальної підтримки [58, с.133–139].

Тривалість етапів соціальної підтримки дітей учасників бойових дій визначається специфікою конкретного випадку, особливостями соціальної ситуації кожної дитини.

Проаналізувавши наукові праці вчених [22; 27] нами визначено умови ефективності соціальної підтримки дітей учасників бойових дій:

- систематичність та комплексність надання соціальної підтримки;
- застосування індивідуального підходу відповідно до потреб дитини;
- налагодження безпечного середовища дитини;
- поетапність соціальної підтримки;
- проведення просвітницької та профілактичної роботи з дітьми, батьками та педагогічними працівниками;
- консультативна психолого-педагогічна допомога;
- корекційно-реабілітаційна робота з подолання наслідків травмуючих обставин;
- взаємодія соціального педагога з фахівцями та організаціями у наданні допомоги дітям означеної категорії.

Особливість соціальної підтримки дітей учасників бойових дій у закладі освіти полягає в поєднанні традиційних методів (бесіди, вправи, ігрові форми тощо) зі спеціалізованими видами роботи. У взаємодії соціального педагога з такими дітьми переважає індивідуальний формат роботи. Це зумовлено тим, що кожна дитина по-різному переживає факт участі батьків у війні, тому фахівець має підібрати максимально персоналізований спосіб допомоги відповідно до конкретної ситуації. Серед групових форм роботи найрезультативнішими є спільні дозвілєві заходи – екскурсії, походи, змагання, які сприяють емоційному відновленню та згуртуванню дитячого колективу. Щодо методів

соціальної підтримки, то ефективними для дітей учасників бойових дій є активне навчання створення безпечного середовища, розвиток життєстійкості, тренінги, ігрова терапія та різні форми арт-терапії [54, с. 8].

Серед цих методів особливу увагу заслуговує арт-терапія, яка є однією з найдієвіших для дітей, що пережили психотравмувальні обставини. Арт-терапія виконує низку важливих функцій [5, с. 129], серед яких: дидактична, гедоністична, комунікаційна, експресивна, терапевтична, профілактична.

Дидактична функція арт-терапії сприяє інтелектуальному розвитку та збагаченню емоційної сфери. Гедоністична функція формує естетичний смак, приносить задоволення та психічне розслаблення. Комунікаційну – допомагає налагоджувати взаємодію з оточенням. Експресивну – забезпечує можливість творчої самореалізації та емоційного вираження. Терапевтична – сприяє поліпшенню психічного й фізичного стану. Профілактична функція допомагає запобігати депресивним і невротичним проявам, знижує рівень психічного та фізичного напруження [9, с. 21–22].

Одним із найбільш результативних видів арт-терапії, рекомендованих для роботи з дітьми, що мають труднощі соціальної адаптації, є театротерапія. Її розуміють як «спонтанну театральну дію, що використовується з терапевтичною метою за участю дітей і дорослих з особливостями поведінки» [26, с. 44].

Практичний досвід підтверджує, що театральне мистецтво ефективно працює як форма арт-терапії для дітей учасників бойових дій та як засіб профілактики девіантної поведінки. Спостерігаючи на сцені фрагменти, що перегукуються з їхнім життєвим досвідом, або беручи участь у постановках самостійно, підлітки вчаться адекватніше оцінювати власні ситуації, переосмислювати поведінку, розвивати творчі здібності, розширювати коло спілкування, підвищувати самооцінку й здобувати важливі соціальні навички [29, с. 54].

У роботі з дітьми учасниками бойових дій широко використовується також драмотерапія – метод, що базується на «креативній драмі». Він близький

до традиційних технік драми, але містить додаткові елементи. Поняття «драмотерапія» вживається у двох значеннях: як театральна діяльність, побудована на імпровізації та пов'язана з особистими переживаннями; як готова театральна постановка (сценарій), що допомагає дитині висловити власні емоції, конфлікти і сприяє самопізнанню й усвідомленню свого внутрішнього світу [37, с. 23].

Арт-терапія у формі драмотерапії має значні переваги у виховному процесі. Театральне мистецтво формує в дітей учасників бойових дій уміння співпереживати, сприяє розвитку естетичної чутливості, моральних орієнтирів і загальної культури. Взаємодія з театром розвиває позитивні риси характеру, стимулює інтерес, розширює світогляд і навчає комунікативності. Театротерапія має терапевтичний ефект завдяки можливості проживати на сцені бажані ролі й переносити значущі контексти цих ролей у повсякденне життя, що дозволяє дитині опановувати нові соціальні моделі поведінки [18; 35].

Отже, зміст соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в освітньому середовищі визначається їхніми індивідуальними потребами, особливостями розвитку та життєвою ситуацією, а також професійними можливостями соціального педагога. Основною технологією роботи з цією категорією є соціальна підтримка, що реалізується поетапно: підготовчий етап, етап реалізації та етап рефлексії. Найбільш поширеною формою взаємодії залишається індивідуальна робота, адже діти, які зазнали втрати або живуть у стані хронічного стресу, потребують персоналізованого підходу. Водночас групові форми – тренінги, змагання, спільний відпочинок – також відіграють важливу роль, сприяючи розвитку навичок співпраці й командної взаємодії. Серед методів роботи особливо ефективними в подоланні стресу та зміцненні життєстійкості дітей учасників бойових дій є види арт-терапії, зокрема театротерапія й драмотерапія. Детальний аналіз цих форм і методів буде представлено в наступних підрозділах.

2.2. Критерії, показники та рівні ефективності соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в закладах вищої освіти

Під ефективністю соціальної підтримки розуміємо узагальнений, інтегрований показник її якості [2, с. 41]. Ефективність соціальної підтримки, залежить по-перше, від мети, затрат ресурсів, умов виконання, по-друге – від вибору методів оцінки ефективності та суб'єктивності того, хто проводить оцінку результатів.

Оскільки, соціальні процеси надзвичайно складні, то при визначенні ефективності враховується поняття «норма» (стандарт) як точка відліку, відносно якої можна визначити елементи системи нормативної регуляції життєдіяльності людини, суспільства. Результатом соціальної підтримки можна вважати покращення або погіршення соціокультурних умов соціалізації особистості, рівня її соціалізованості чи вихованості, а, відтак, – формування в особистості певного рівня соціальних якостей самосвідомості, самовизначення та самоствердження як складових суспільного буття відповідно до її можливостей та особливостей соціального середовища [2, с. 58].

Ефективність соціальної підтримки визначається також за реальними результатами роботи соціального педагога з урахуванням його стажу, нагромадження досвіду і на основі глибокого аналізу самого процесу діяльності, а також думки про результати його роботи клієнтів, колег, працівників соціальних інститутів [27, с. 17].

Ефективність соціальної підтримки оцінюється шляхом моніторингу – постійного відстеження процесу діяльності для порівняння реального стану із запланованим [62, с. 69].

Залежно від періоду втручання розрізняють вхідне, поточне і підсумкове оцінювання:

- вхідне оцінювання здійснюється на початковому етапі втручання з діагностичною метою, щоб спланувати організацію соціально-педагогічної роботи, визначити реальну мету та завдання, зміст, кінцевий результат;

– поточне оцінювання здійснюється у ході втручання з метою визначення відповідності запланованих і очікуваних проміжних результатів, необхідності залучення додаткових заходів, ресурсів, координації чи корекції дій тощо. Поточне оцінювання полягає в систематичному спостереженні соціального педагога за ходом втручання. Метою оцінювання є отримання даних про якісні (у поглядах, поведінці та ін.) зміни в учасників процесу;

– підсумкове оцінювання – це оцінка результатів втручання [59, с. 39].

Оцінювання – це виставлення оцінки результатів діяльності в умовних одиницях (балах, відсотках), а також в лінгвістичних оціночних судженнях. Оцінка виставляється за результатами якісних показників: наслідки втручання, вплив заходів на якість життя клієнта, його безпосередні здобутки, позитивні зміни в поведінці, подолання складних життєвих обставин [53, с.15].

Оцінка ефективності може бути внутрішньою та зовнішньою. Внутрішню оцінку здійснюють спеціалісти, які безпосередньо реалізують втручання (самооцінка). Для зовнішньої оцінки створюють мульти-дисциплінарну команду, до складу якої входять фахівці зацікавлених організацій, установ, закладів [28, с. 39]. У нашій роботі ми застосовували внутрішнє оцінювання.

Оцінка ефективності може бути як позитивною (соціальний педагог позитивно вирішує проблему дитини і на цьому його діяльність з дитиною закінчується) так і негативною (соціальний педагог не зумів або частково розв’язав проблему дитини, тоді необхідно визначити, на якому етапі була допущена помилка. У цьому випадку необхідна корекція соціально-педагогічної діяльності) [29, с. 26].

Для практичного визначення ефективності соціальної підтримки необхідно визначити критерії і показники, на основі яких і визначаються рівні ефективності. Показником ефективності соціальної підтримки у нашому дослідженні є рівень життєстійкості дитини учасників бойових дій (див. підрозділ 1.1.). Продуктивним методом отримання оцінки ефективності є параметричний (порівняльний) метод. Він передбачає порівняння двох параметрів: до (на початку) роботи і після її завершення. Різниця між двома

параметрами і є оцінкою ефективності [16, с. 67]. Прийнятним методом визначення оцінки ефективності соціально-педагогічної роботи може бути визначення рівня сформованості ознаки до встановлених нормативів або стандартів [11, с. 15].

Критерій – це ознака, на основі якої проводиться оцінювання. Критерії мають бути об'єктивними, відображати суттєву інформацію, бути стандартом (нормативом) оцінки результатів діяльності [5, с. 28]. Кожен критерій включає групу якісних показників, які розкривають зміст і дають характеристику досягнень.

Виходячи зі специфіки категорії «дитина учасника бойових дій», характеристики поняття «життестійкість», нами визначено такі критерії ефективності соціальної підтримки з дітьми учасників бойових дій [18, с. 63], як:

(K1) – особистісне зростання вихованця:

- мотиваційна готовність дитини до самовиховання;
- активна суб'єктна позиція;
- розвиток позитивного потенціалу особистості дитини;
- трансформація негативних якостей особистості в позитивні;
- скорочення «проблемного поля» особистості, позитивна динаміка

особистісного розвитку вихованця;

(K2) – рівень надання індивідуальної допомоги й підтримки дитині:

- задоволеність дитини наданою допомогою;
- адекватність змісту, методів, форм виховного впливу віковим та індивідуально-психологічним особливостям дитини, соціальної ситуації розвитку особистості в мікросередовищі, своєрідності її соціально-психологічних позицій;

- розробка програми діяльності усіх фахівців з розвитку особистості;
- забезпечення дітям умов для розвитку творчості; допомога вихованцеві в самоорганізації, самореабілітації, самореалізації на основі особистісно-орієнтованого впливу;

– допомога в самовихованні, складанні індивідуальних програм розвитку особистості [26, с. 49];

(K3) – залучення дітей у різні види поза навчальної, виховної, суспільно корисної діяльності:

– наявність умов (відповідної бази, кадрового забезпечення) для розвитку, самореалізації особистості дитини через різноманітні види й форми діяльності (клуби, гуртки, секції, об'єднання);

– можливість вибору виду діяльності;

– насичення життєдіяльності соціально значимими справами; розширення спектра пропонованих корисних справ;

– розвиток молодіжних ініціатив;

– створення банку даних молодіжних і підліткових служб працевлаштування;

– участь у суспільно корисних справах на основі добровільності, волі вибору діяльності [11, с.14];

(K4) – рівень моральної вихованості дітей, їхнє відношення до базових соціальних цінностей:

– сформованість у мікросередовищі підлітків, в їх родині і найближчому оточенні соціально схвалюваних, соціально значимих групових і колективних норм, орієнтації й цінностей;

– створення сприятливого мікроклімату, високого емоційного тону;

– дієвість системи забезпечення соціальної допомоги й захисту дітей з метою подолання соціальної дезадаптації;

– формування активної позиції підлітків; включення «важких» підлітків у схему нових колективних відносин, що дозволяє переорієнтувати їхню діяльність у позитивну;

(K5) – взаємодія з родинами:

– систематичний зв'язок з родинами;

– взаємодія з ними на основі співробітництва;

- зміна позиції керівництва сімейним вихованням на позицію надання соціально-психолого-педагогічної допомоги родині;
- визнання пріоритету родини у вихованні дитини;
- активне сприяння відновленню, зміцненню родини, установленню в ній міжособистісних контактів;
- вироблення своєчасних програм дій у рішенні проблем сімейного виховання [52, с. 101].

На основі аналізу ряду наукових джерел [1; 9; 26] ми оцінюватимемо ефективність соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в закладі вищої освіти в кількісному вимірі за кожним із схарактеризованих п'яти параметрів таким чином:

- якісні характеристики результатів діяльності проявляються повно, яскраво – *оптимальний рівень* – 10-8 балів;
- якості проявляються задовільно, але не завжди стійко, хоча переконливо – *допустимий рівень* – 7-5 балів.
- характеристики, якості проявляються незначно – *критичний рівень* – 4-3 бали.
- якості проявляються слабо або не проявляються взагалі: *недопустимий рівень* – 2-0 балів (див.табл.2.1.).

Таблиця 2.1.

Показники й рівні ефективності соціально-педагогічної роботи

Інтервали інтегративного показника (у балах)	Рівень ефективності
9-10	Оптимальний
6-8	Допустимий
4-5	Критичний
0-3	Недопустимий

Для визначення рівня ефективності соціальної підтримки найчастіше використовуються такі *методи збору інформації (моніторингу)*:

- 1) безпосереднє спостереження за практичною діяльністю соціального педагога та клієнта;
- 2) бесіда з клієнтом та його оточенням;
- 3) вимірювання показників (моніторинг змін за допомогою спостереження, анкетування, тестування);
- 4) вивчення документації та ін.

Середній показник життєстійкості дитини учасника бойових дій можна визначити за формулою: $P = (K1 + K2 + \dots + K5) / 5$ [42, с. 53–56].

Таким чином, визначені критерії, показники та рівні забезпечать можливість оцінити ефективність соціальної підтримки з означеною категорією дітей, що дозволить удосконалити її у майбутньому та допомогти дітям учасників бойових дій в налагодженні їх позитивно спрямованої життєдіяльності.

2.3. Експериментальне дослідження ефективності соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти та аналіз результатів

У ході нашого магістерського дослідження було проведено експеримент з метою з'ясування ефективності соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти.

Експериментальне дослідження проводилось у Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка. В університеті навчаються діти учасників бойових дій, і він має досвід роботи з даною групою дітей. А схожість в організації навчання і виховання здобувачів, їх життєдіяльності, є однією з умов достовірності отриманих результатів дослідження.

До участі в експерименті було залучено 107 здобувачів, їх батьки, куратори.

Експериментальне дослідження відбувалось в *три етапи*: констатувальний, формувальний, контрольний.

Мета констатувального етапу експерименту: визначити рівні життєстійкості (стійкості до переживання наслідків стресу, травмуючих подій) в здобувачів-дітей учасників бойових дій.

У діагностичних заходах використовувались такі методики збору емпіричних даних, як:

- аналіз документів здобувачів (особових справ, журналів успішності) – для визначення рівня життєстійкості за К1, К3, К4;
- бесіди з здобувачами, їх батьками, викладачами, кураторами академічних груп, студенським офісом та адміністрацією університету – для визначення рівня життєстійкості за К1, К2, К3, К4 та К5;
- спостереження за здобувачами із числа дітей учасників бойових дій під час навчального процесу і в позаурочний час (з використанням невербального спостереження за реакцією дитини під час спілкування, тілесними сигналами несвідомих процесів (приховані емоції, витіснені, але актуальні переживання); аналіз висловлювань дитини (особисте ставлення дитини до травми та її значення для неї, у ході якого вивчались наявність і ступінь вираженості ознак травматичного стресу, рівень життєстійкості за К1, К3, К4);
- тестування: тест «Визначення рівня стресу у підлітків» (для визначення рівня життєстійкості за К1, К2 та К3) (див. Додаток А) та тест життєстійкості С. Мадді (в адаптації Д. Леонтьєва, Е. Расказова) (для визначення рівня життєстійкості за К2, К3 та К5) (див. Додаток Б) і з метою оцінки здатності та готовності дитини активно й гнучко діяти в ситуації стресу і труднощів, ступеня її уразливості до переживань стресу і репресивності;
- анкетування (для визначення рівня життєстійкості за К2, К3 та К4) з метою з'ясування їхнього психо-емоційного стану та рівня задоволеності від отриманих послуг (див. Додаток В).

Діагностичні зустрічі (усього – 12) проводились з учасниками освітнього процесу після пар щодня протягом двох тижнів. Тривалість зустрічі – від 30 хв. (анкетування, тестування) до 2 год. (бесіда, спостереження).

В ході опитування здобувачів, які взяли участь у констатувальному експерименті нами визначено їхню соціально-демографічну характеристику (див. таблицю 2.2.).

Таблиця 2.2.

Соціально-демографічна характеристика респондентів – здобувачів із числа дітей учасників бойових дій

n=107			
Рік навчання	1 рік навчання	45	42,1 %
	2 рік навчання	31	28,9 %
	3 рік навчання	16	14,9 %
	4 рік навчання	14	13,1 %
	5 рік навчання	2	1,9 %
	6 рік навчання	1	1%
Форма навчання	Бюджет (загальна основа)	27	25,2%
	Бюджет (пільгова основа, квота)	31	29%
	Контракт (повна оплата)	46	43%
	Контракт (пільгова оплата)	3	2,8%
Статус Батька/Матері	Проходить службу (у зоні бойових дій)	43	40,2%
	Учасник бойових дій (УБД), звільнений зі служби	36	33,6%
	Проходить службу (не в зоні бойових дій)	7	6,5%
	Отримав поранення/інвалідність	7	6,5%
	Загинув	6	5,6%
	Зник безвісти	8	7,5

Відповідно до цих даних більше третини опитаних здобувачів із числа дітей учасників бойових дій перебувають у найбільш психологічно вразливому становищі – їхній батько/мати безпосередньо беруть участь у бойових діях. Цей факт посилює актуальність психологічної та соціальної підтримки.

На запитання «Яку потребу Ви відчуваєте найбільш гостро під час навчання?», більшість здобувачів відзначили фінансову потребу – 52,3%, найменше – акедемічну потребу (1,5%) (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Пріоритетні потреби здобувачів із числа дітей учасників бойових дій

n=107		
Потреба	Кількість згадувань	Частка (%)
Фінансова	68	52,3%
Психологічна	22	16,9%

Інформаційна	5	3,8%
Не відчуваю гострої потреби	19	14,6%
Побутова	8	6,2%
Соціальна	6	4,6%
Академічна	2	1,5%

Відповідно до даних представлених у таблиці, ми можемо зазначити, що фінансова підтримка залишається абсолютно домінуючою, психологічна підтримка є другою за гостротою, що свідчить про значний запит дітей учасників бойових дій на цей вид допомоги.

В ході опитування визначено, що третина опитаних здобувачів із числа дітей учасників бойових дій не знають про існування програм/форм підтримки для дітей учасників бойових дій в Університеті – 38,3% (див. рис. 2.1).

107 відповідей

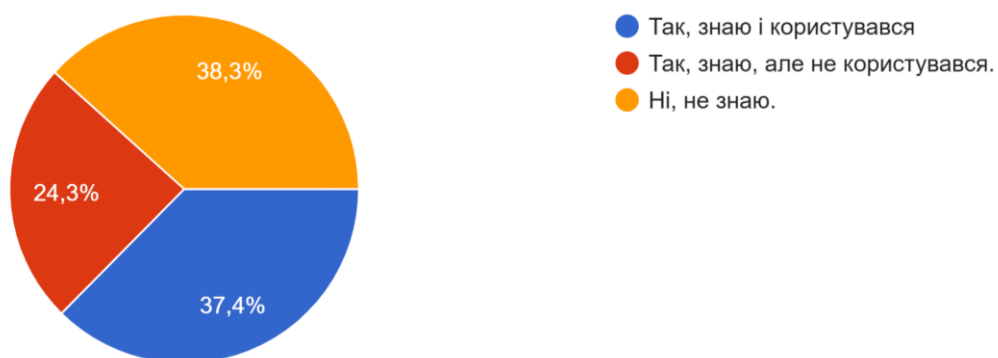

Рис. 2.1. Відповіді респондентів на питання «Чи відомо Вам про існування програм/форм підтримки для дітей учасників бойових дій в Університеті?» (у %)

Ці дані свідчать про потребу в підвищенні поінформованості здобувачів про можливості та послуги, які вони можуть отримати в межах закладу вищої освіти як діти учасників бойових дій.

В ході опитування визначено, що більшість респондентів (86%) скористалися фінансовою допомогою або пільгами від закладу вищої освіти. Це свідчить про те, що саме матеріальна підтримка є найбільш затребуваною та, ймовірно, найбільш доступною або найважливішою для здобувачів із числа дітей учасників бойових дій. Водночас жоден здобувач не обрав психологічні

консультації (див. рис. 2.2). Ці дані можуть свідчити або про недостатню поінформованість про такі можливості, або про недовіру/низький попит на психологічну підтримку, навіть попри зростання потреби у ній серед дітей учасників бойових дій.

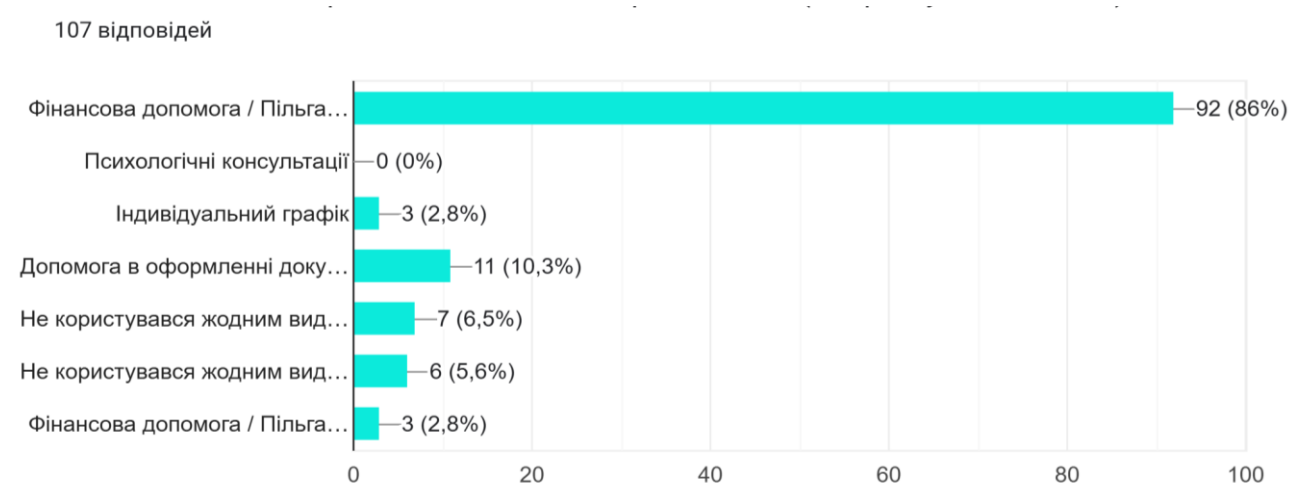

Рис. 2.2. Відповіді респондентів на питання «Якими видами підтримки від ЗВО Ви скористалися?» (у %)

Отримані дані представлені на рис. 2.2. демонструють чітку тенденцію: фінансова підтримка є ключовий та найбільш необхідний вид допомоги, у той час як інші форми, особливо психологічна, практично не використовуються. Це може вказувати на потребу: підвищити обізнаність здобувачів про доступні види підтримки; переглянути доступність та привабливість служби психологічної підтримки Університету.

В ході опитування нам було важливо визначити: як здобувачі із числа дітей учасників бойових дій, які отримали допомогу, оцінюють якість та доступність підтримки у закладі вищої освіти (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

**Оцінка здобувачами якості та доступності підтримки
у закладі вищої освіти (у %)**

n=100							
			1 - низький рівень	2 - нижче середнього	3 - середній рівень	4 - вище середнього	5 - високий рівень
Оцініть	—	наскільки	5%	4%	23%	26%	42%

легкою/складною була процедура отримання необхідної Вам підтримки?					
Оцініть рівень кваліфікації та емпатії співробітників (соцвідділ, деканат), які надають цю підтримку	1%	11%	19%	26%	43%

Відповідно до цих даних більшість здобувачів позитивно оцінюють як легкість отримання підтримки, так і кваліфікацію та емпатію співробітників. За обома параметрами найбільшу частку становлять оцінки 4 та 5 рівнів, що свідчить про переважно високий рівень задоволеності процесом і роботою персоналу. Низькі оцінки (1–2 рівні) зустрічаються рідко, що вказує на відсутність системних проблем, але залишає простір для подальшого вдосконалення системи підтримки.

На запитання «Наскільки події, пов'язані зі службою Вашого батька/матері, впливають на Вашу академічну успішність?» більшість респондентів (50,5%) відповіли, що ці події вплинули на їхню академічну успішність, але не суттєво; 22,4% – значно вплинуло; 25,2% – ніяк не вплинуло 1,9% – критично вплинуло. В той же час значна частина здобувачів із числа дітей учасників бойових дій (37,4%) зазначають що часто відчують тривожність, апатію, складнощі зі сном, пов'язану зі станом свого родича-учасника бойових дій, а 7,5% респондентів – дуже часто. Таки чином, ми можемо зазначити, що існує чітка кореляція між негативним впливом участі одного члена сім'ї в бойових діях на навчання та високою тривожністю дітей. Серед здобувачів, які відчують значний або критичний вплив, регулярно відчують тривожність. Кожен п'ятий здобувач визнає, що події значно або критично погіршують його академічну успішність.

Відповідаючи на запитання «Чи надавав Вам заклад вищої освіти інформацію про ресурси психологічної допомоги, які доступні поза межами університету?» більша частина опитаних зазначили, що таку інформації не отримували – 71%.

На підставі аналізу результатів моніторингу рівнів життєстійкості здобувачів із числа дітей учасників бойових дій (їх стійкості до переживання наслідків стресу після травмуючих подій, здатності долати труднощі та перешкоди) нами визначено чотири рівні – оптимальний, допустимий, критичний та недопустимий (див. табл.2.5).

Згідно отриманих у процесі моніторингу даних, кількість здобувачів, які мали оптимальний рівень життєстійкості становила, відповідно, 13 (12,5%) та допустимий рівень – 9 (8,3%).

Таблиця 2.5.

Початкові показники життєстійкості дітей учасників бойових дій

(у абсолютних числах і відсотках)

База експер.	Кількість здобувачів		Рівень життєстійкості							
			Оптимальний		Допустимий		Критичний		Недопустимий	
	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка	107	100	13	12,5	9	8,3	58	54,2	27	25,0

Здобувачі із числа дітей учасників бойових дій висловили рекомендації щодо покращення системи соціальної підтримки та інформування у закладі вищої освіти. На думку більшості здобувачів, у закладі вищої освіти варто посилити такі напрями підтримки, як: психологічна, фінансова та соціальна підтримка; покращення загальної комунікації та доступності інформації; створення спеціалізованої посади (омбудсмена/куратора) для адресної роботи.

Психологічна підтримка (потреба у доступному психологу; можливості отримати допомогу у стані стресу, тривоги, емоційного виснаження; спеціальної підтримки для дітей учасників бойових дій, які переживають СЖО; регулярних консультацій і профілактичних зустрічах).

Фінансова та соціальна підтримка (збільшення кількості бюджетних місць або можливості переведення за пільгами; розширення програм матеріальної допомоги та стипендій; більшої кількості пільг для дітей учасників бойових дій; простішого механізму оформлення фінансових пільг).

Покращення загальної комунікації та доступності інформації (регулярні листи на корпоративну електронну пошту; короткі оголошення в офіційних групах Telegram, Viber, WhatsApp; повідомлення через кураторів та деканат; персональні нагадування щодо важливих дедлайнів і можливостей; створення єдиного онлайн-ресурсу з актуальною інформацією; проведення інформаційних заходів та консультації).

Також майже половина респондентів (42,9%) вважає необхідним створення спеціалізованої посади (омбудсмена/куратора) для адресної роботи. Це свідчить про прагнення до персоналізованого та проактивного супроводу.

У процесі подальшої роботи на основі отриманих результатів констатувального етапу експерименту ми розробили Програму соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти та апробували її у ході формувального етапу експерименту (див. Додаток Г).

До участі у формувальному етапі експерименту ми залучили 94 здобувача з допустимим, критичним і недопустимим рівнями життєстійкості (експериментальна група). З урахуванням пропорцій, застосованих у вихідному експерименті, нами були сформовані дві групи: експериментальна група – 45 здобувачів, контрольна група – 49 здобувачів.

Мета формувального експерименту: шляхом використання Програми, підвищити рівень життєстійкості дітей учасників бойових дій. *Завдання формувального експерименту:* формувати уміння налагоджувати і підтримувати позитивні стосунки з однолітками, батьками, іншими людьми; розвивати уміння регулювати свою поведінку; виробити уміння працювати в команді; виховувати стійке позитивне ставлення до себе, до людей і до життя у цілому.

Розроблена Програма спрямовувалась на реалізацію таких педагогічних умов:

- створення атмосфери взаєморозуміння, довірливих, доброзичливих відносин і активної участі підлітків у груповій роботі;

- спонукання здобувачів до усвідомлення й рефлексивного аналізу непродуктивних способів поведінки у кризових ситуаціях;
- актуалізація у здобувачів мотивації розвитку своєї особистості за допомогою усвідомлення своїх переживань і причин, що їх викликають;
- формування адаптивних когнітивних, емоційних і поведінкових стратегій у кризових ситуаціях [18, с. 78–79].

Основу програми становлять два проблемно-орієнтовані тренінги, спрямовані на усвідомлення здобувачами особливостей своєї поведінки і формування адаптивних стратегій, що сприяють збереженню позитивної самооцінки і дозволяють дитині ефективно долати критичні життєві ситуації. Робота з підлітками спрямовувалася на вирішення наступних завдань:

Робота зі здобувачами була спрямована на реалізацію таких завдань:

- зменшення психологічної напруги, тривожних станів і песимістичних установок;
- стимулювання інтересу до самопізнання та звернення до власного внутрішнього світу;
- формування прагнення бачити світ у більш позитивному світлі та розвивати позитивне ставлення до життя;
- виховання толерантного ставлення як до себе, так і до людей навколо;
- розвиток уміння раціонально оцінювати життєві труднощі;
- моделювання різних складних життєвих ситуацій, щоб навчитися обирати конструктивні способи дій і краще справлятися з негативними емоціями.

Заняття (усього 12, з них: 6 – тренінгів на тему «Усвідомлена поведінка» та 6 тренігів «Простір мого зростання») проводились після закінчення пар, двічі на тиждень протягом 2-х місяців. Тривалість заняття – 2 год. Окрім участі у тренінгах, здобувачі читали запропоновані тренером та куратором книги та переглядали кінофільми, спрямовані на допомогу у подоланні кризових

ситуацій. Щотижня під час кураторських годин вони мали змогу обговорити прочитане/побачене з однолітками.

Після закінчення формуального, розпочався контрольний етап експериментального дослідження.

Мета контрольного етапу експерименту: визначити динаміку життєстійкості дітей учасників бойових дій після апробації Програми і зробити висновки про ефективність соціальної підтримки з дітьми учасників бойових дій в закладі вищої освіти. Для здійснення контролю нами були використані все ті ж діагностичні методики (див. Додаток А, Б).

Порівняння показників на початку та наприкінці формуального етапу (див. таблицю 2.6.) свідчить про позитивну динаміку життєстійкості здобувачів. Кількість здобувачів із оптимальним рівнем життєстійкості зросла більш ніж удвічі (на 11,1%), а частка учасників із допустимим рівнем також суттєво збільшилася (на 20%). Водночас відбулося зменшення частки респондентів із критичним (–15,5%) та недопустимим (–15,6%) рівнями життєстійкості. Це свідчить про ефективність проведеного формуального впливу та загальне підвищення стійкості до життєвих труднощів у групі.

Таблиця 2.6.

Динаміка показників життєстійкості дітей учасників бойових дій у експериментальній групі (n = 45)

Етап експерименту	Рівень життєстійкості							
	Оптимальний		Допустимий		Критичний		Недопустимий	
	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.
Констатувальний	5	11,1	4	8,9	24	53,3	12	26,7
Завершення експерименту	10	22,2	13	28,9	17	37,8	5	11,1
Динаміка показників	+5	+11,1	+9	+20,0	–7	–15,5	–7	–15,6

Показники життєстійкості в контрольній групі залишилися практично незмінними. Рівні оптимальної та недопустимої життєстійкості не зазнали жодних змін, що свідчить про відсутність суттєвого природного зростання або погіршення цих показників. Незначне збільшення частки учасників із допустимим рівнем (+2,0%) та відповідне зменшення критичного рівня (–2,0%)

демонструє лише мінімальні коливання, які можуть бути випадковими. Загалом динаміка є стабільною, що підтверджує: без цілеспрямованого формувального впливу значні зміни у життєстійкості не відбуваються (див. таблицю 2.7.).

Таблиця 2.7.

**Динаміка показників життєстійкості дітей дітей учасників бойових
дій у контрольній групі (n = 49)**

Етап експерименту	Рівень життєстійкості							
	Оптимальний		Допустимий		Критичний		Недопустимий	
	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.	Абс.	Відс.
Констатувальний	6	12,2	4	8,2	27	55,1	12	24,5
Завершення експерименту	6	12,2	5	10,2	26	53,1	12	24,5
Динаміка показників	0	0	+1	+2,0	-1	-2,0	0	0

Діагностичний зріз, проведений після завершення формувального експерименту, засвідчив, що в експериментальній групі відбулися позитивні зрушення – у здобувачів сформувалася позитивна самооцінка, емпатія, мотивація досягнення, рефлексія, що забезпечують психологічний фон для подолання стресу і вибору ефективних стратегій поведінки.

Аналіз результатів групової роботи показав певні позитивні зміни в їх особистісному розвитку: здобувачі демонстрували товариськість, активність, розсудливість вже на початкових етапах занять; вони стали більш толерантно ставитися до різних життєвих подій, що виявилось як у зниженні негативних емоційних переживань, так і в зміні стратегій поведінки в критичних життєвих ситуаціях. Підвищилася частота використання здобувачами таких стратегій поведінки, як: активне подолання проблеми, пошук соціальної підтримки; пошук розв'язку проблеми; переосмислення ситуації, емоційно-вольове зосередження. Водночас істотно знизилися показники використання таких стратегій, як конфронтація, втеча від реальності, ізоляція, заперечення проблеми, почуття провини. Це свідчить про те, що, завдяки участі в запропонованій програмі здобувачі стали менш агресивно реагувати на кризові ситуації, перестали відвертатися від проблем, натомість почали спрямовувати свої зусилля на їх розв'язання за допомогою ефективних стратегій, таких як:

пошук соціальної підтримки, пошук розв'язку проблеми, позитивна переоцінка ситуації, прийняття відповідальності на себе.

Участь здобувачів у тренінгових заняттях сприяла усвідомленню ними деструктивних способів власної поведінки в кризових ситуаціях, розумінню того, що вони виконують захисну функцію і перешкоджають реальному розв'язанню проблем. Водночас учасники тренінгу оволоділи новими стратегіями поведінки, які забезпечують збереження позитивної самооцінки і дозволяють конструктивно долати кризові ситуації.

Проведена нами експериментальна робота стала суттєвим доповненням та влучною ілюстрацією теоретичної частини дослідження. Результати апробації Програми соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в умовах закладу вищої освіти довели її ефективність. Мету нашого дослідження досягнуто, поставлені завдання виконано.

Виходячи із отриманих результатів наукового пошуку, можемо констатувати, що основними *шляхами оптимізації змісту соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти та аналіз результатів з дітьми учасників бойових дій* є: комплексне вивчення проблем, з якими зустрічаються діти учасників бойових дій, їх причин, прояву і наслідків; юридичне закріплення усіх правових категорій та статусів дітей учасників бойових дій; вивчення закордонного досвіду соціально-педагогічної/соціальної роботи з означеною категорією дітей та імплементація кращих його зразків у вітчизняну практику; упровадження до реалізації Програми соціальної підтримки дітей учасників бойових дій в умовах різних закладів освіти; використання інноваційних підходів в організації індивідуальної роботи соціального педагога з дітьми учасників бойових дій та активних методів – у здійсненні групової роботи; налагодження тісної співпраці органів місцевого самоврядування, соціальних служб, освітніх закладів, громадських і релігійних організацій у роботі з дітьми учасників бойових дій.

Таким чином, розвиток здатності дітей учасників бойових дій до конструктивного подолання кризових ситуацій забезпечується детально

розробленим та чітко реалізованим змістом соціальної підтримки з означеною категорією осіб. Практичні результати проведеного дослідження дають змогу оптимізувати процес формування життєстійкості у дітей учасників бойових дій, налагодити їх позитивно спрямовану життєдіяльність.

У перспективі вважаємо за необхідне дослідити гендерні особливості соціальної підтримки дітей учасників бойових дій, а також специфіку налагодження соціальної взаємодії в сім'ях учасників бойових дій в умовах воєнного стану.

Висновки до другого розділу

Попередження та подолання труднощів, з якими стикаються діти учасників бойових дій, можливе через професійне втручання кураторів, фахівців психологічної служби закладу вищої освіти. Їхня діяльність спрямована на зниження емоційного напруження та тривожності у здобувачів, подолання страхів, комплексів і невпевненості у власних силах, а також на активізацію внутрішніх ресурсів і формування позитивної особистісної позиції. Основною методикою роботи фахівців з дітьми учасників бойових дій є соціальна підтримка, яка передбачає створення умов для розвитку особистісного потенціалу дитини та розширення її соціального досвіду. Найефективнішою формою роботи є індивідуальна робота з конкретним випадком, а одним із дієвих методів для дітей, які пережили травмуючі події, є театротерапія – як вид арт-терапії та засіб профілактики девіантної поведінки.

Для оцінювання ефективності соціальної підтримки використовуються відповідні критерії та показники, на основі яких визначають рівень її результативності. До ключових критеріїв належать: особистісний розвиток дитини, рівень надання їй індивідуальної підтримки, залучення до позанавчальної та суспільно корисної діяльності, моральне виховання та ціннісне ставлення до соціальних норм, а також взаємодія з сім'єю. У нашому дослідженні показником ефективності обрано рівень життєстійкості дітей

учасників бойових дій, який оцінювався за чотирма рівнями: оптимальний, допустимий, критичний та недопустимий. Найдоцільнішим методом оцінки вважається параметричний (порівняльний) підхід.

Результати експериментального дослідження значно розширили теоретичну базу магістерської роботи. Розроблена та апробована Програма соціальної підтримки здобувачів із числа дітей учасників бойових дій довела свою ефективність, оскільки її реалізація сприяла помітному підвищенню життєстійкості учасників експерименту. Це проявилось у формуванні позитивної самооцінки, розвитку емпатії, мотивації досягнення успіху, соціальної активності, толерантного ставлення до різних життєвих ситуацій, зменшенні негативних емоційних реакцій та зміні стратегій поведінки в критичних обставинах. Отримані практичні результати можуть бути використані для оптимізації змісту соціальної підтримки дітей учасників бойових дій та формування у них позитивної життєвої спрямованості в майбутньому.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для таких *висновків*:

Вторгнення росії в Україну загостило проблеми різних категорій населення, зокрема дітей учасників бойових дій, які часто не мають достатнього життєвого досвіду та психологічних ресурсів для самостійного подолання СЖО. У багатьох випадках відхилення в поведінці підлітків є реакцією на стресові ситуації та неможливість ефективно з ними впоратися. Відсутність досвіду поведінки в критичних обставинах може спричиняти розчарування, формування невпевненості в собі, агресивності, негативізму, соціальної дезадаптації та різні форми неконструктивної поведінки. Через це постає необхідність розробки та впровадження спеціалізованих програм соціальної підтримки з цією категорією дітей.

У професійній діяльності педагоги закладів вищої освіти орієнтуються на міжнародні документи, ратифіковані Верховною Радою України, а також на державні нормативно-правові акти, такі як Конституція України, Сімейний та Бюджетний кодекси, Закони України, Укази Президента, національні освітні програми і стандарти та інші документи, що гарантують соціальний захист дітей учасників бойових дій. Для підвищення ефективності соціальної підтримки необхідно забезпечити практичну реалізацію цих законодавчих та нормативних засад, а також вивчати та адаптувати кращі міжнародні практики соціальної підтримки та педагогічної роботи з дітьми учасників бойових дій.

Аналіз наукових джерел дозволив визначити поняття «соціальна підтримка дітей учасників бойових дій» як цілеспрямовану діяльність фахівця, що спрямована на зниження тривожності, комплексів та невпевненості дитини, на подолання перешкод у навчальній, комунікативній, творчій та інших сферах діяльності, а також на мобілізацію внутрішніх ресурсів і формування активної, самостійної життєвої позиції. Метою соціальної підтримки є створення безпечного середовища, сприятливих умов для розвитку та саморозвитку,

задоволення законних інтересів дитини, забезпечення її права на освіту, сприяння адаптації до складних життєвих обставин. Основні принципи роботи з цією категорією дітей включають: соціальну відповідність, життєво-ціннісну і творчо-самодіяльну активність, суб'єкт-суб'єктну взаємодію. Практична діяльність педагога базується на гуманістичних та компетентнісних підходах. Домінуючою технологією є соціальна підтримка, формою – індивідуальна робота, методом – театро- або драматерапія.

Ефективність соціальної підтримки оцінюється за комплексом критеріїв і показників, зокрема: особистісний розвиток дитини, рівень індивідуальної допомоги, залучення до позанавчальної та суспільно корисної діяльності, моральне виховання, ставлення до соціальних цінностей, взаємодія з родинами. У цьому дослідженні показником ефективності визначено рівень життєстійкості дітей учасників бойових дій який оцінювався за чотирма рівнями: оптимальний, допустимий, критичний та недопустимий, із використанням параметричного (порівняльного) методу.

Результати експерименту підтвердили ефективність запропонованої програми соціальної підтримки. Її впровадження сприяло підвищенню життєстійкості учасників: сформувалася позитивна самооцінка, емпатія, мотивація досягнення успіху, соціальна активність, толерантне ставлення до життєвих подій, зменшення негативних емоційних реакцій, а також зміна стратегій поведінки в кризових ситуаціях.

Отримані результати дозволяють оптимізувати зміст соціальної підтримки дітей учасників бойових дій та сприяти розвитку їхньої життєвої стійкості у майбутньому. Основними напрямками вдосконалення цієї роботи є: комплексне вивчення проблем та причин їх виникнення, юридичне закріплення прав дітей учасників бойових дій, адаптація кращого міжнародного досвіду, впровадження програми соціальної підтримки дітей учасників бойових дій роботи в різних закладах освіти, застосування інноваційних методів індивідуальної та групової роботи, а також налагодження співпраці органів влади, соціальних служб, освітніх закладів і громадських організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безкоровайна О. Роль активних форм соціально-ціннісної діяльності у вихованні особистості сучасного підлітка. *Рідна школа*. 2005. №12. С. 38–44.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 98 с.
3. Білан Т. М. Соціальна адаптація як компонент соціалізації дитини. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Вип. 13. Кн. 1. С. 38–43.
4. Бриндіков Ю. Л. Потенціал сімейної психотерапії у процесі здійснення реабілітації сімей військовослужбовців-учасників бойових дій. *Професійна освіта: методологія, теорія та технології* : зб. наук. праць / гол. ред. Доброскок І.І. Переяслав-Хмельницький : Я. М. Домбровська, 2018. Вип. 7/1. С. 84–97.
5. Булавенко С. Д. Шляхи формування соціально-адаптованої особистості в загальноосвітній школі. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. Чернігів : Вид-во ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2012. Вип. 96. С. 28–30.
6. Бюджетний кодекс України : Кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI : станом на 4 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 11.01.2025).
7. Волошин П. В. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію / Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навчально-методичний посібник. Київ : Агентство «Україна». 2015. С. 62–70.
8. Готич В. О. Студентський (юнацький) вік, як сензитивний період для формування психологічної стійкості особистості. *Scientific trends, solutions, theories and methods of development: the XXIII International Scientific and Practical Conference*, June 12 – 14, Bilbao, Spain. 2023 С. 250–252.

9. Грицик Л. А. Соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО в умовах загальноосвітнього закладу: метод. посіб. Вінниця : ММК, 2016. 46 с. URL: <https://dorobok.edu.vn.ua/uploaded/sch30/%20сайт.pdf>

10. Деякі питання надання державної соціальної допомоги на період введення воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 07.03.2022 № 214 : станом на 1 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-п#Text> (дата звернення: 03.04.2025).

11. Діяльність психологічної служби системи освіти у наданні допомоги постраждалим від збройного конфлікту на Сході України / авт. кол. за заг. ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 29 с.

12. Допомога дітям, постраждалим внаслідок воєнного конфлікту: Довідник вихователя дошкільного навчального закладу / Н. В. Пророк, С. А. Гончаренко, Л. О. Кондратенко та ін., за ред. Н. В. Пророк. Слов'янськ : ПП «Канцлер», 2015. 84 с.

13. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям – жертвам військового конфлікту : практ. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.

14. Дуля А. В. Особливості соціальної підтримки учасників бойових дій та їх сімей в зарубіжних країнах та в Україні. *Modern Technologies of Society Development: collective scientific monograph*. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2019. Р. 198–211. ISBN 978-83-946765-6-8.

15. Дуля А. В. Соціальна підтримка недержавними організаціями сімей учасників антитерористичної операції : дис. ... д-ра філософії зі спеціальності 231 – соціальна робота. Київ, 2023. 355 с.

16. Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій / автор-укладач Н.П. Наволокова. Харків : Основа, 2009. 176 с.

17. Євдокімова О. О. Соціально-психологічні особливості студентського віку та їх урахування в системі психологічного супроводу. *Наука і освіта*. 2009. № 1/2. С. 52–57.

18. З досвіду проведення корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою : посіб. / упор. Ю. А. Луценко. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2015. 129 с.

19. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. *Міністерство юстиції України*. URL: http://minjust.gov.ua/m/str_19188 (дата звернення: 27.01.2025).

20. Ковцун В. В. Особливості стресостійкості студентів у період війни. *Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти та суспільства в XXI столітті: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Рівне, 23 січня 2025 р.): у 2 ч. Рівне : ЦФЕНД, 2025. Ч. 1. 52–55.

21. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 14.04.2025).

22. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір» : навч.-метод. посіб. Київ : НаУКМА, ГЛПФ Медіа, 2017. 208 с.

23. Ластовицька М. М. Діти учасників бойових дій як об'єкт соціально-педагогічної роботи. *Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студентського науково-практичного круглого столу*, Тернопіль, 05.12.2022 р. Тернопіль : Видавництво ВЕКТОР, 2022. 202 с.

24. Ластовицька М. М., Сенчук В. І., Олексюк Н. С. Соціальна підтримка дітей військовослужбовців Збройних Сил України в закладах освіти. *Discussion and development of modern scientific research. Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference*. Helsinki, Finland. 2022. Pp. 321–324.

25. Ластовицька М. М., Сенчук В. І., Олексюк Н. С. Соціальний захист дітей військовослужбовців Збройних Сил України. *Modern research in world science : збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Львів, 2022. Рр. 938–941.

26. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. Київ : Агентство «Україна». 2015. 174 с.

27. Мельник Ю., Шаргородська С. Соціальний педагог та його професійна діяльність: науково-виробн. видання «Соціальний педагог» / упоряд.: Т. Шаповал, Т. Гончаренко. Київ : Шкільний світ, 2006. 44 с.

28. Методика роботи працівників пробації з неповнолітніми : навч. посіб. / А. М. Григоренко, О. А. Дука ; за заг. ред. Г. Стідз, А. Григоренко, Т. Журавель. Київ : 2016. 297 с.

29. Музиченко І. В., Ткачук І. І. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 88 с.

30. Настільна книга соціального педагога (нормативно-правове забезпечення діяльності) / упоряд. Ю. А. Луценко, В. Г. Панок. Київ : Білоцерківдрук, 2011. 306 с.

31. Овсяннікова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/2142/> (дата звернення: 16.03.2025).

32. Олексюк Н. С. Законодавче і нормативно-правове забезпечення соціального захисту сімей військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова* : Серія № 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління. 2009. Вип. 29. С. 80–87.

33. Олексюк Н. С. Особливості взаємодії школи і сім'ї у процесі соціалізації дітей військовослужбовців. *Педагогічна освіта: теорія і практика*.

Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2009. № 11 (спецвип., ч.1). С. 194–199.

34. Олексюк Н. С. Соціально-педагогічна робота з сім'ями військовослужбовців в умовах реформування Збройних Сил України: монографія. Київ : Видавничий дім «Слово», 2011. С. 150–158.

35. Олексюк Н. С. Соціально-виховне середовище сім'ї військовослужбовця Збройних Сил як умова попередження і подолання соціальної дезадаптації дитини. *збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Вип. XVI. Серія: соціально-педагогічна*. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2011. С. 340–347.

36. Організація соціально-психологічного супроводу дітей, сімей, які постраждали внаслідок військових конфліктів / авт. кол.: Герило Г. М., Гніда Т. Б., Корнієнко І. О., Луценко Ю. А. ; заг. ред. Ю. А. Луценко. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 128 с.

37. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО : теорія та практика. *Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей*: кол. моногр. /авт. кол.: М. І. Мушкевич та ін.; за заг. ред. М. І. Мушкевич. Луцьк : Вежа-Друк. 2015. С. 100–200.

38. Петрович Ж. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: *автореф. ... д-ра пед. наук, спец.: 13.00.05 – соціальна педагогіка*. Київ : Ін-т проблем виховання, 2011. 44 с.

39. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : Постанова Каб. Міністрів України від 28.02.2022 № 168 : станом на 4 листоп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п#Text> (дата звернення: 19.04.2025).

40. Питання стипендіального забезпечення : Постанова Каб. Міністрів України від 12.07.2004 № 882 : станом на 5 лип. 2025 р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/882-2004-п#Text> (дата звернення: 19.01.2025).

41. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII : станом на 22 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 13.03.2025).

42. Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо статусу осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України» : Закон України від 07.04.2015 р. № 291-VIII. Офіційний вісник України. 2015. № 37. 45 с.

43. Про затвердження Порядку направлення дітей до дитячих закладів оздоровлення та відпочинку за рахунок коштів державного бюджету : Постанова Каб. Міністрів України від 17.07.2009 № 734 : станом на 11 лют. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2009-п#Text> (дата звернення: 21.04.2025).

44. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII : станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text> (дата звернення: 11.02.2025).

45. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII : станом на 31 жовт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 18.03.2025).

46. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III : станом на 6 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 17.02.2025).

47. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 09.04.1992 № 2262-XII : станом на 7 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text> (дата звернення: 15.03.2025).

48. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII : станом на 22 верес. 2025 р.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 21.01.2025).

49. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII : станом на 27 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 20.01.2025).

50. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21.06.2001 № 2558-III : станом на 27 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення: 18.02.2025).

51. Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист : Закон України від 24.03.1998 № 203/98-ВР : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/98-вр#Text> (дата звернення: 22.03.2025).

52. Психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій. Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія / за заг. ред. М. І. Мушкевич. Луцьк: Вежа-Друк. 2016. С. 96–131.

53. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України). / упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. Київ: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.

54. Редько І. С. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію. *Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції* : матеріали міжвідом. наук.- практ. конф. у 2 ч. Ч. 2. Київ : Нац. акад. внутр. справ. 2016. С. 130–133.

55. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект : навч.-метод. посібник / авт. кол. ; за ред. К. Б. Левченко, В. Г. Панка, І. М. Трубавіної, Л. Г. Ковальчук. Київ : ФОП Стеценко В.В. 2016. 192 с.

56. Сімейний кодекс України. Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : станом на 12 вересня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 12.01.2025).

57. Соціальна педагогіка : підруч. 5-те видання виправлене та доповнене. / за редакцією проф. А. Й. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

58. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. : У 2-х част. Ч. II. Ознаки вразливості та специфіка підтримки сім'ї та дитини / А. В. Аносова, О. В. Безпалько, В. С. Петрович, Т. П. Цюман та ін. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 348 с.

59. Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які опинились в складних життєвих обставинах : метод. рек. / автори-упор. В. Г. Панок, З. О. Гаркавенко, О. Г. Карагодіна, А. С. Шапошнікова. [2-е вид., стереотип.]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 76 с.

60. Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / Капська А. Й., Олексюк Н. С., Калаур С. М., Фалинська З. З. Тернопіль : Астон, 2010. 304 с.

61. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / заг. ред.: К. Б. Левченко, В. Г. Панок, І. М. Трубавіна. Київ : Агентство «Україна», 2015. 176 с.

62. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктній та постконфліктний період : метод. ред. / авт. кол.: Н. В. Лунченко, В. Г. Панок, Т. П. Рєпнова та ін. ; заг. ред.: В. Г. Панок, Н. В. Лунченко. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.

63. Спіріна Т. П. Дуля А. В. Діти учасників бойових дій як об'єкт соціально-педагогічної роботи. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна.* 2024. (39). С. 213–217.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест «Визначення рівня стресу у підлітків»

Пояснювальна записка:

Шановний респонденте! Просимо на кожне із запропонованих запитань відповісти «так», «ні» чи «іноді».

1. Чи часто у Вас з'являється почуття втомленості?
2. Чи відчуваєте Ви погіршення здібності зосередитися?
3. Чи помічаєте Ви, що ваша пам'ять стала гірше?
4. Чи є у Вас схильність до безсоння?
5. Чи часто Вас хвилюють болі в області хребта?
6. Чи бувають у Вас сильні головні болі?
7. Чи є у Вас проблеми з апетитом?
8. Чи помічаєте Ви, що відпочинок не дає очікуваного результату?
9. Чи скучаєте Ви, працюючи (навчаючись)?
10. Чи легко Вас вивести із себе?
11. Чи помічаєте Ви за собою схильність до надмірної суєти?
12. Чи буває, що Вам важко завершити думку?
13. Чи часто Ви перестаєте собі подобатися?
14. Чи часто Вам без видимої на то причини стає тривожно?
15. Чи часто Вам не хочеться бачити зовсім нікого?

Після проведення цього тесту потрібно підбити підсумок за такими значеннями:

«так» – 2 бали,

«іноді» – 1 бал,

«ні» – 0 балів.

За результатами тесту визначається рівень стресу (низький/середній/високий).

Низький рівень (0-6 балів): Вам можна позаздрити, Ви неймовірно стресостійкі. У непередбачених і небезпечних ситуаціях Ви спокійні та розсудливі. Якщо Ви набрали від 0 до 2 балів, то Ви, скоріше за все, віднеслись до тесту поверхово, тому що така ступінь не піддавання стресам – це дійсно неймовірно.

Середній рівень (6-21 балів): Стреси Вам докучають, але особливих проблем не утворюють. Рівень стресу – середній. Це означає, що позбавляння від стресу не буде для Вас складним.

Високий рівень (21-34 балів): Вам варто замислитися про наслідки. Якщо Ви не згущуєте фарби, то наслідки не за горами. Не нехтуйте своїм здоров'ям – Вам потрібно негайно змінити свій спосіб життя.

Тест життєстійкості С. Мадді
(в адаптації Д. А. Леонтєва, Е. І. Рассказова)

Діагностична мета: оцінка здатності і готовності людини активно і гнучко діяти в ситуації стресу і труднощів, ступінь її уразливості до переживань стресу і депресивності.

Хід роботи: учаснику дослідження пропонується відповісти на 45 тверджень, вибравши один із запропонованих варіантів відповідей:

- «Ні»
- Скоріше «ні» ніж «так»
- Скоріше «так» ніж «ні»
- «Так»

Інструкція: «Вітаю! Дайте, будь ласка, відповідь на кілька питань, відзначаючи поміткою відповідь, яка найкращим чином відображає Вашу думку»

Текст опитувальника

1.	Я часто не впевнений в своїх рішеннях.				
2.	Іноді мені здається, що нікому немає до мене діла.				
3.	Часто, навіть добре виспавшись, я насилу змушую себе встати з ліжка.				
4.	Я постійно зайнятий, і мені це подобається.				
5.	Часто я віддаю перевагу «плисти за течією».				
6.	Я міняю свої плани в залежності від обставин.				
7.	Мене дратують події, через які я змушений змінювати свій розпорядок дня.				
8.	Непередбачені труднощі часом сильно стомлюють мене.				
9.	Я завжди контролюю ситуацію настільки, наскільки це необхідно.				
10.	Часом я так втомлююся, що вже ніщо не може зацікавити мене.				
11.	Часом все, що я роблю, здається мені марним.				
12.	Я намагаюся бути в курсі всього, що відбувається навколо мене.				
13.	Краще синиця в руках, ніж журавель у небі.				
14.	Увечері я часто відчуваю себе абсолютно розбитою.				
15.	Я вважаю за краще ставити перед собою важкодоступні цілі і досягати їх.				
16.	Іноді мене лякають думки про майбутнє.				
17.	Я завжди впевнений, що зможу втілити в життя те, що задумав.				
18.	Мені здається, я не живу повним життям, а тільки граю роль.				
19.	Мені здається, якби в минулому у мене було менше розчарувань і негараздів, мені було б зараз легше жити на світі.				
20.	Проблеми, що виникають часто здаються мені нерозв'язними.				
21.	Зазнавши поразки, я буду намагатися взяти реванш.				
22.	Я люблю знайомитися з новими людьми.				

23.	Коли хто-небудь скаржитися, що життя нудне, це означає, що він просто не вміє бачити цікаве.				
24.	Мені завжди є чим зайнятися.				
25.	Я завжди можу вплинути на результат того, що відбувається навколо.				
26.	Я часто шкодую про те, що вже зроблено.				
27.	Якщо проблема вимагає великих зусиль, я вважаю за краще відкласти її до кращих часів.				
28.	Мені важко зближуватися з іншими людьми.				
29.	Як правило, оточуючі слухають мене уважно.				
30.	Якби я міг, я багато чого змінив би в минулому.				
31.	Я досить часто відкладаю на завтра те, що важко здійснити, або те, в чому я не впевнений.				
32.	Мені здається, життя проходить повз мене.				
33.	Мої мрії рідко збуваються.				
34.	Несподіванки дарують мені інтерес до життя.				
35.	Часом мені здається, що всі мої зусилля марні.				
36.	Часом я мрію про спокійне розмірене життя.				
37.	Мені не вистачає завзятості закінчити розпочате.				
38.	Буває, життя здається мені нудною і безбарвною.				
39.	У мене немає можливості впливати на несподівані проблеми.				
40.	Навколишні мене недооцінюють.				
41.	Як правило, я працюю із задоволенням.				
42.	Іноді я відчуваю себе зайвим навіть в колі друзів.				
43.	Буває, на мене навалюється стільки проблем, що просто руки опускаються.				
44.	Друзі поважають мене за завзятість і непохитність.				
45.	Я охоче беруся втілювати нові ідеї.				

Обробка результатів

Для підрахунку результатів відповідей на прямі пункти присвоюються бали від 0 до 3 («ні» - 0 балів, «скоріше «ні», ніж «так»» - 1 бал, «скоріше «так», ніж «ні»» - 2 бали, «так» - 3 бали), відповідям на зворотні пункти присвоюються бали від 3 до 0 («ні» - 3 бали, «так» - 0 балів). Потім підсумовується загальний бал життєстійкості і показники для кожної з 3 субшкал (залученості, контролю і прийняття ризику).

Прямі та зворотні пункти для кожної шкали.

<i>субшкала</i>	<i>прямі пункти</i>	<i>зворотні пункти</i>
залученість	4, 12, 22, 23, 24, 29, 41	2, 3, 10, 11, 14, 28, 32, 37, 38, 40, 42
контроль	9, 15, 17, 21, 25, 44	1, 5, 6, 8, 16, 20, 27, 31, 35, 39, 43
прийняття ризику	34, 45	7, 13, 18, 19, 26, 30, 33, 36

Середні і стандартні відхилення загального показника і шкал Тесту життєстійкості

норми	життєстійкість	залученість	контроль	прийняття ризику
середнє значення	80,72	37,64	29,17	13,91
стандартне відхилення	18,53	8,08	8,43	4,39

Інтерпретація результатів

Значення за шкалами, що відповідають середнім і вище середнього свідчать про вираженість вимірюваних показників.

✓ залученість (Commitment) визначається як «переконаність в тому, що залученість в події дає максимальний шанс знайти щось достойне і цікаве для особистості». Людина з розвиненим компонентом залученості отримує задоволення від власної діяльності. На противагу цьому, відсутність подібної переконаності породжує відчуття відкинутості, відчуття себе «поза» життям. «Якщо ви відчуваєте впевненість в собі і в тому, що світ великодушний, вам властива залученість»;

✓ контроль (Control) є переконаність в тому, що боротьба дозволяє вплинути на результат того, що відбувається, нехай навіть цей вплив не абсолютний і успіх не гарантований. Протилежність цьому – відчуття власної безпорадності. Людина з сильно розвиненим компонентом контролю відчуває, що сама вибирає власну діяльність, свій шлях;

✓ прийняття ризику (Challenge) – переконаність людини в тому, що все те, що з ним трапляється, сприяє його розвитку за рахунок знань, які з досвіду, – неважливо, позитивного або негативного. Людина, яка розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за відсутності надійних гарантій успіху, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки збіднює життя особистості. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду.

Анкета**«Соціальна підтримка здобувачів з числа дітей осіб, учасників бойових дій, в умовах закладу вищої освіти»**

Шановний(-а) студенте/студентко! Просимо Вас взяти участь в анонімному опитуванні в рамках магістерського дослідження щодо якості та форм підтримки, яку надають заклади вищої освіти дітям учасників бойових дій. Ваші відверті відповіді допоможуть розробити ефективні механізми допомоги.

1. На якому курсі Ви навчаєтесь?
1 2 3 4 5 6
2. Яка форма навчання є основною для Вас?
 - ☐ Бюджет (загальна основа)
 - ☐ Бюджет (пільгова основа, квота)
 - ☐ Контракт (повна оплата)
 - ☐ Контракт (пільгова оплата)
3. Який статус має Ваш(-а) батько/мати-військовослужбовець (-иця)? (Оберіть найбільш релевантний)
 - ☐ Проходить службу (не в зоні бойових дій)
 - ☐ Проходить службу (у зоні бойових дій/виконання завдань)
 - ☐ Учасник бойових дій (УБД), звільнений зі служби
 - ☐ Отримав поранення/інвалідність
 - ☐ Загинув
 - ☐ Зник безвісти
 - ☐ Військовополонений
4. Яку з перелічених потреб Ви відчуваєте найбільш гостро під час навчання? (Оберіть до 3-х)
 - ☐ Фінансова
 - ☐ Академічна
 - ☐ Психологічна
 - ☐ Соціальна
 - ☐ Побутова
 - ☐ Інформаційна
 - ☐ Не відчуваю гострої потреби
5. Чи відомо Вам про існування програм/форм підтримки для дітей учасників бойових дій в Університеті?
 - ☐ Так, знаю і користувався
 - ☐ Так, знаю, але не користувався.
 - ☐ Ні, не знаю.
6. Якими видами підтримки від ЗВО Ви скористалися? (Оберіть усі відповідні)

- Фінансова допомога / Пільга на оплату навчання/ безкоштовне проживання в гуртожитку
 - Психологічні консультації
 - Індивідуальний графік
 - Допомога в оформленні документів
 - Не користувався жодним видом підтримки (можете пропустити 2 наступних питання)
 - Інше:
7. Якщо Ви скористалися підтримкою Університету, то прошу оцінити Вас - наскільки легкою/складною була процедура отримання необхідної Вам підтримки? Де 1 - низький, байдужість, а 5 - високий, уважне ставлення
1 2 3 4 5
8. Оцініть рівень кваліфікації та емпатії співробітників (соцвідділ, деканат), які надають цю підтримку. Де 1 - низький, байдужість, а 5 - високий, уважне ставлення
1 2 3 4 5
9. Наскільки події, пов'язані зі службою Вашого батька/матері, впливають на Вашу академічну успішність?
- Ніяк не впливають
 - Несуттєво впливають
 - Значно впливають
 - Критично впливають
10. Чи відчуваєте Ви потребу у неформальному спілкуванні/взаємодії з іншими студентами, які мають подібний досвід?
- Так, хотів би брати участь у групі
 - Можливо, але не активно
 - Ні, віддаю перевагу індивідуальній роботі
11. Наскільки часто Ви відчуваєте тривожність, апатію, складнощі зі сном, пов'язані зі станом Вашого родича-учасника бойових дій?
- Дуже часто (щоденно)
 - Часто
 - Рідко
 - Майже ніколи
12. Чи надавав Вам ЗВО інформацію про ресурси психологічної допомоги, які доступні поза межами університету?
- Так, надавав
 - Ні, не надавав
13. Яка, на Вашу думку, форма підтримки є найбільш необхідною, але зараз відсутня або недостатньо розвинена у Вашому ЗВО? _____
14. Як ЗВО міг би покращити інформування студентів про їхні пільги та права?
15. Чи вважаєте Ви, що адміністрація ЗВО повинна мати спеціально уповноважену особу (омбудсмена/куратора) для роботи виключно з дітьми військовослужбовців?
- Так, це необхідно.
 - Ні, достатньо існуючих відділів.

Програма соціальної підтримки здобувачів з числа дітей учасників бойових дій в умовах закладів вищої освіти

Мета: підвищити рівень життєстійкості дітей учасників бойових дій.

Завдання:

- формувати уміння налагоджувати і підтримувати позитивні стосунки з однолітками, батьками, іншими людьми;
- розвивати уміння регулювати свою поведінку;
- виробити уміння працювати в команді;
- виховувати стійке позитивне ставлення до себе, до людей і до життя у цілому.

Програма складається із 12 тренінгових занять:

6 – тренінгових занять на тему «Усвідомлена поведінка»;

6 – тренінгових занять на тему «Простір мого зростання»

Тренінгові заняття на тему «Усвідомлена поведінка»

Тривалість: 12 годин (6 занять по 2 години, 1 раз на тиждень протягом 2 місяців)

Мета тренінгу: створення безпечного середовища, розвиток конструктивної поведінки, навичок неагресивного спілкування та розширення соціальних контактів.

Завдання тренінгу:

1. Формування навичок толерантного спілкування;
2. Розвиток адекватної самооцінки та впевненості;
3. Навчання самоконтролю та керуванню емоціями;
4. Вироблення нових моделей поведінки в різних соціальних ситуаціях.

Заняття 1. Корекція агресивності

Мета: навчити підлітків адекватно реагувати на критику, виражати емоції та контролювати гнів.

Хід заняття:

1. Гра «Злюка» – вихід агресії, розвиток витримки.
2. Гра «Фортеця» – можливість проявити агресію в безпечному середовищі.
3. Вправа «Візьми себе в руки» – тренування стримування емоцій.
4. Гра «Злі – добрі коти» – зняття загальної агресії.
5. Гра «Проба на роль» – самовираження та міжособистісна взаємодія.
6. Гра «Випустити пару» – робота з образом гніву та критики.
7. Рольова ситуація «Привіт, друже» – розвиток довірливих стосунків.
8. Вправа «Гора з плечей» – релаксація та саморегуляція.

Заняття 2. Розширення репертуару поведінки

Мета: розвиток уміння діяти у фрустраційних ситуаціях, підвищення самооцінки та чемності.

Хід заняття:

1. Гра «Примірювання ролей» – розширення можливостей поведінки у складних ситуаціях.
2. Гра «Скарбничка успіхів» – підвищення самооцінки.
3. Ситуація «Одне й теж саме по-різному» – пошук альтернативних рішень.
4. Рольове програвання «Подарунок» – робота зі стереотипами та соціальним статусом.
5. Рольова гра «Тиск ровесників» – усвідомлення прав, навчання щирого вираження емоцій.

Заняття 3. Контроль гніву та розв'язання конфліктів

Мета: навчити контролювати гнів та отримати досвід вирішення конфліктів.

Хід заняття:

1. Гра «Полювання Баби Яги» – безпечний вихід агресії.
2. Гра «Рано-вранці... два баранці» – зняття вербальної агресії та напруги.
3. Рольові ситуації – контроль проявів гніву.
4. Рольове програвання складних ситуацій з листком досвіду – вибір і моделювання стратегії.

Заняття 4. Невербальна комунікація та самооцінка

Мета: розвиток невербальної комунікації, стриманості, відповідальності за вчинки та корекція самооцінки.

Хід заняття:

1. Програвання ситуації «Зрозумій мене» – передача емоцій невербально.
2. Гра «Так або ні» – ввічливе заперечення та самоконтроль.
3. Ситуація «Помирися з другом» – відповідальність за власні вчинки.
4. Гра «Емоції» – розвиток емпатії.
5. Гра «Острів плаксіїв» – тренування емоційної експресії.
6. Вправа «Брудні руки» – релаксація та продукування приємних відчуттів.

Заняття 5. Дотримання дистанції та самоконтроль

Мета: розвиток навичок дотримання індивідуальної дистанції, корекція агресивної поведінки та закріплення самоконтролю.

Хід заняття:

1. Гра «Бій півнів» – контроль емоцій та дотримання правил безпеки.
2. Гра «Дотримуйся дистанції» – формування навички особистих меж.
3. Гра «Черепахи» – ауторелаксація.
4. Програвання ситуації «Поганий день» – відпрацювання реакцій у складних ситуаціях.

Заняття 6. Підсумки та згуртування

Мета: закріплення навичок, оцінка результатів та розвиток колективної згуртованості.

Хід заняття:

1. Гра «Потяг» – згуртування, дотримання правил та контроль.
2. Гра «Чарівний базар» – розпізнавання позитивних та негативних рис.
3. Гра «Я все зроблю сам/сама» – самостійне вирішення проблем.
4. Обговорення результатів: що сподобалося, які навички з'явилися, зміни у поведінці, покращення спілкування.
5. Вправа «Побажання» – обмін добрими побажаннями між учасниками.

Тренінгові заняття на тему «Простір мого зростання»

Тривалість: 12 годин (6 занять по 2 години, 1 раз на тиждень протягом 2 місяців)

Мета тренінгу: створити безпечний простір, де підлітки можуть досліджувати власні ресурси, розвивати емоційну стійкість, комунікативні навички, навички саморегуляції та відповідальності.

Заняття 1. «Я в моєму просторі»

Мета: сформулювати усвідомлення власних сильних сторін, встановити правила безпечної взаємодії, створити атмосферу довіри.

Хід заняття:

1. Вправа «Наше коло безпеки».
2. Гра «Мій значок»
3. Вправа «3 мої сили»
4. Гра «Спільна павутина»
5. Релаксація «Тепле місце»

Заняття 2. «Мої емоції – мої орієнтири»

Мета: навчити розпізнавати та називати емоції, адекватно їх виражати, розуміти їхню роль.

Хід заняття:

1. Гра «Емоційний мікрофон»
2. Вправа «Карта емоцій»
3. Гра «Термометр напруги»
4. Рольові міні-сцени «Емоція в дії»
5. Вправа «Дихання з кольором»

Заняття 3. «Мій внутрішній ресурс»

Мета: навчити бачити власні можливості, відновлювати енергію, знаходити опори у складних ситуаціях.

Хід заняття:

1. Гра «Енерджайзер – батарейка»
2. Вправа «Мій ресурсний камінчик»
3. Техніка «Три мої ресурси»
4. Гра «Щит стійкості»

5. Міні-релаксація «Теплі долоні»

Заняття 4. «Комунікація без бар'єрів»

Мета: розвиток навичок ефективного спілкування, розуміння кордонів, уміння слухати та висловлюватися.

Хід заняття:

1. Гра «Хто я?»
2. Вправа «Активне слухання»
3. Гра «Межі дозволеного»
4. Рольові сцени «Знайди підхід»
5. Вправа «Коло підтримки»

Заняття 5. «Я серед інших: взаємини та співпраця»

Мета: розвиток командної взаємодії, емпатії та навички конструктивної поведінки у групі.

Хід заняття:

1. Гра «Будуємо міст»
2. Вправа «Мої ролі у команді»
3. Гра «Командний лабіринт»
4. Техніка «Якщо б я був на місці...»
5. Релаксація «Спільне дихання»

Заняття 6. «Мій шлях зростання» (підсумкове)

Мета: підбиття підсумків, усвідомлення власного розвитку, планування подальших кроків.

Хід заняття:

1. Гра «Поїзд до майбутнього»
2. Вправа «Моє дерево зростання»
3. Гра «Скарбничка досягнень»
4. Обговорення за запитаннями
5. Вправа «Добрі побажання»